

Veien til Auschwitz - hvor krokete var den?

*beslutningen om jødeutryddelsen i et internasjonalt og et strukturelt
perspektiv*

Anund Haenlein Knutsen

Universitetet i Oslo, Institutt for statsvitenskap

1997

INNHOLDSFORTEGNELSE

Figurliste	IV
Tabelliste	IV
Forkortelser	IV
Forord	V
1. INNLEDNING	1
1.1 Tema	1
1.2 Problemstilling.....	2
1.3 Hypotese	3
1.4 Språklig merknad	3
1.5 Definisjoner og avgrensninger.....	3
1.5.1 Definisjoner:	3
1.5.2 Avgrensninger:	5
1.6 Antisemittisme	5
1.7 Konsentrasjonsleire.....	6
1.8 Utryddelsesleire	7
1.9 Videre gang i oppgaven.....	7
2. TO TEORITRADISJONER	9
2.1 Intensjonal teori.....	9
2.1.1 Intensjonal forståelse av handlinger	13
2.1.2 Intensjonalitet og rasjonalitet.....	14
2.1.3 Intensjonal teori og jødeutryddelsen	16
2.1.4 Kritikk av intensjonalisme	18
2.1.5 Allison's rasjonelle aktørmodell.....	18
2.2 Strukturell teori.....	19
2.2.1 Struktur og politisk kultur:	20
2.2.2 Historiske føringer	21
2.2.3 Kritikk av strukturalisme	22
2.2.4 Strukturell teori og jødeutryddelsen	22
2.2.5 Allison's organisasjonsmodell	24
2.2.6 Allison's byråkratimodell.....	25
2.3 Kort sammenligning av strukturalisme og intensjonalisme	27
2.3.1 Sammenligning av teoriene i forbindelse med jødeutryddelsen	27
2.4 Hvordan inkorporere teorien i analysen:	29

2.4.1 Allison's organisasjonsmodell.....	29
2.4.2 Allison's byråkratimodell.....	30
2.4.3 Allison's rasjonelle aktørmodell.....	31
2.5 Avslutning.....	32
3. METODE	33
3.1 Litteraturstudie og hermeneutikk	33
3.2 Historisk metode.....	34
3.3 Kilder og kildekritikk.....	35
4. STRUKTURALISME OG JØDEUTRYDDELSEN.....	37
4.1 Historiske forhold	38
4.2 Førerprinsippet.....	38
4.3 Maktstrukturer.....	39
4.3.1 Politisk system etter 1933.....	39
4.3.2 Regjeringen	40
4.3.3 Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP)	41
4.3.4 Førerkanselliet, partikanselliet og rikskanselliet.....	44
4.3.5 Byråkratiet og ministeriene.....	45
4.3.6 SS.....	46
4.3.7 Madagaskarplanen	49
4.3.8 Radikalisering og rasjonalitet i jødeutryddelsen	53
4.4 Andre strukturelle forhold.....	54
4.4.1 Lovgivning.....	54
4.4.2 Analyse av legale forhold	55
4.4.3 Kontinuitet mellom eutanasi-aksjonen»og jødeutryddelsen?.....	57
4.4.4 Antisemittisme	58
4.4.5 Utenrikspolitiske forhold.....	59
4.4.6 Krigføringens betydning for jødeutryddelsen	59
4.4.7 Wannsee-konferansen	60
4.4.8 Utførelsen av jødeutryddelsen.....	63
4.4.9 Analyse av den økonomiske situasjonen og syndebukker.....	66
4.4.10 Alternativ etikk og moral.....	67
4.6 Avslutning.....	71
5. INTENSJONALISME OG JØDEUTRYDDELSEN.....	73
5.1 Hitlers førpolitiske liv og formative periode	73
5.2 Tiden etter 1. verdenskrig	75
5.3 Hitlers <i>Weltanschauung</i> og jødeutryddelsen.....	76
5.4 Nasjonalsosialismen som ideologi.....	77
5.4.1 Hitlers bruk av ideologien	78

5.5 Hitlers antisemittisme	78
5.5.1 Analyse av Hitlers antisemittisme	79
5.5.2 Hitlers virkelighetsoppfatning	82
5.6 Hitlers deltakelse i den antisemittiske virksomheten.....	83
5.6.1 Generell beslutningsatferd og lederskap	84
5.6.2 Konkret beslutning om jødeutryddelsen	88
5.6.3 Førerdokument om jødeutryddelsen	89
5.6.4 Hitlers deltakelse i jødeutryddelsen	92
5.6.5 Hitlers kjennskap til jødeutryddelsen	92
5.7 Bruk av eufemismer	93
5.7.1 Profetier	94
5.8 Wannsee-konferansen	95
5.9 Avslutning.....	96
6. ANALYSE VED HJELP AV ALLISONS MODELLER	97
6.1 Organisasjonsmodellen.....	97
6.2 Byråkratimodellen.....	99
6.3 Den rasjonelle aktørmodellen.....	101
6.4 Avslutning.....	103
7. AVSLUTNING	105
7.1 Oppsummering	105
7.1.1 Intensjonale faktorer	105
7.1.2 Strukturelle faktorer	106
7.2 Allisons modeller	106
7.3 Konklusjon	107
LITTERATURLISTE	109

Figurliste

Figur 1: Fra idé til politikk.....	15
Figur 2: Rekkefølgen i en rasjonell beslutningsprosess	19
Figur 3: Regjeringsmøter i Det tredje riket.....	40
Figur 4: Organisasjonskart over RSHA.....	50
Figur 5: Organiseringen av RSHA avdeling IV Gestapo.....	51
Figur 6: Ingen nødvendig sammenheng mellom intensjon og ønsket resultat	103

Tabelliste

Tabell 1: Strukturelle føringer.....	22
--------------------------------------	----

Forkortelser

Gestapo	Geheime staatspolizei
kripo	Kriminalpolizei
KZ	Konsentrasjonsleir
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
Orpo	Ordenspoliti
RFSS	Reichsführer SS
RSHA	Reichsicherheitshauptamt
SD	Sicherheitsdienst
Sipo	Sikkerhetspoliti
SS	Schutzstaffel
T 4	Tiergarten 4

Forord

Jødeutryddelsen som tema for hovedoppgaven begynte å ta form etter at jeg hadde tatt hovedfagskurset STV 816 om nazisme og fascisme. Min jødiske familiebakgrunn har også bidratt til temavalget. Skriveprosessen har vært lang, og til dels vanskelig. I perioder har skrivingen stoppet helt opp. Men omsider har jeg kommet i mål.

Jeg vil takke min veileder, Bernt Hagtvatn for veiledning, masse inspirasjon og litteraturtips. Marit Skatvedt skal ha en spesiell takk for diskusjoner og nyttige kommentarer til oppgaven. Ingunn Helde takkes for nyttige kommentarer og korrekturlesing. Det har vært godt miljø på PC-stua i 10. etasje og på pauserommet, så mine medstudenter fortjener en takk.

Litteraturen på fagfeltet er enormt stor. Det har vært vanskelig å velge ut den mest relevante delen. Mye av litteraturen er skrevet på tysk som har gitt utfordringer for mine begrensede tyskkunnskaper, men det ville vært vanskelig å skrive denne oppgaven uten bruk av tysk litteratur. Jeg har funnet en god del nyttige dokumenter på webben (internett). Til og med et lydutdrag av en tale Heinrich Himmler holdt i 1943 har jeg funnet der.

Emnet var lite i vinden da jeg begynte å skrive på hovedoppgaven. Jødeutryddelsene eller Holocaust har siden blitt tatt opp i nyhetsbildet. Daniel Goldhagens bok *Hitler's Willing Executioners* utløste en stor debatt, spesielt i Tyskland, ikke så mye her i landet. Siden har David Irving's bok om Goebbels skapt debatt, også i Norge. Spørsmålet om overlevende etter jødeutryddelsen skal få erstatning for beslaglagte verdier er også et spørsmål som er kommet opp i den senere tid. I Tyskland har utstillingen om *Wehrmachts* ugjerninger i Øst-Europa og Sovjetunionen, *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944* skapt debatt. Alt i alt betyr dette at jødeutryddelsen vil oppta folk i lang, lang tid fremover.

Blindern, 16. juni 1997
Anund Haenlein Knutsen

1. INNLEDNING

1.1 Tema

I løpet av årene 1933 til 1945 var det nasjonalsosialistiske Tyskland ansvarlig for utryddelsen av omlag 5,1 millioner av Europas jøder (Hilberg 1990:1299). Hvordan kunne dette skje? I denne oppgaven vil jeg foreta en gjennomgang av to forskjellige teoretiske hovedretninger som forsøker å forklare årsaken til jødeforfølgelsene og -utryddelsen.

Det finnes en enorm mengde litteratur om dette emnet; inntil 1985 var det offentliggjort omtrent ti tusen verker (Heinsohn 1995:35). Mange har laget teorier og hypoteser, og noen har også laget *mange* teorier og hypoteser om årsaken til jødeforfølgelsene og jødeutryddelsen. Gunnar Heinsohn beskriver hele 42 forskjellige teorier som forskere i mange fagdisipliner har utarbeidet (ibid.: 37). Mange av teoriene vil være vanskelige å behandle i en statsvitenskapelig sammenheng fordi de hovedsakelig er teologiske eller psykologiske. Teoriene jeg har valgt å ta for meg er imidlertid av de mest sentrale.

Med utgangspunkt i en intensjonal og en strukturell teoriretning ønsker jeg å forklare hvorfor utryddelsen av jødene ble en så høyt prioritert oppgave for de tyske nasjonalsosialistene. Først foretas en vitenskapsteoretisk gjennomgang av intensjonalisme og strukturalisme på et generelt grunnlag. Deretter analyseres argumenter som angår jødeutryddelsen i begge teoriene. I tillegg vil jeg undersøke hvilke realhistoriske forklaringsfaktorer som blir vektlagt i de strukturelle og intensjonale teoriene om jødeutryddelsen. Til slutt ønsker jeg gjennom realhistoriske kilder å finne ut om én av de to teoriene gir en mer plausibel forklaring på beslutningen om jødeutryddelsen enn den andre.

Som en hjelp til å vurdere de to hovedretningene, vil jeg bruke Graham T. Allison's modeller om beslutninger. Allison brukte sine modeller for å forklare Cuba-krisen i 1962, men modellene er ikke så spesifikke at de ikke kan brukes for å analysere andre forhold. Hver modell vil bli brukt til å belyse forskjellige aspekter ved jødeutryddelsen og det politiske styresettet i Det tredje riket.

Jødeutryddelsen er et vanskelig tema å behandle. Det ufattelige antallet ofre, og at innbyggerne i et tilsynelatende sivilisert land som Tyskland kunne utføre slike misgjerninger, er blant årsakene til de mange og forskjellige teoriene. Historikere, statsvitere, teologer og sosiologer har forsøkt, og forsøker, å finne forklaringer ut i fra sine respektive ståsteder. Teoriene kan bygge på politisk-strukturelle, samfunns-strukturelle, økonomiske, religiøse eller psykologiske årsaksforklaringer.

Noen oppfatter det som støtende at det blir teoretisert over jødeutryddelsen. Spesielt kan teorier som trekker veksler på rasjonalitet oppfattes slik. Avstanden til forfølgelsene må derfor ikke bli så stor at det grusomme kommer i bakgrunnen. Dette kan være en vanskelig balansegang.

Teoriene varierer sterkt, fra Elie Wiesel utsagn om at «det ikke er mulig å lage noen teori om jødeforfølgelsene» (ibid.: 49) til Ernst Noltes: «jødeforfølgelsene som hevn for nederlaget ved Stalingrad» (ibid.: 69) og «jødeforfølgelsene som svar på en jødisk «krigserklæring» mot det tyske riket» (ibid.: 113). Enkelte av teoriene kan virke kuriøse. Noen av disse ble intenst debattert under den tyske historikerstriden på 1980-tallet. Jeg vil ikke behandle historikerstriden videre i denne oppgaven.

Teoriene som forsøker å forklare jødeutryddelsen er mer eller mindre sentrale. I noen teoriretninger finnes det bidrag fra mange forskjellige forfattere. Andre har kun bidrag fra en forfatter, for eksempel Noltes (kuriøse) teorier om «jødeforfølgelsene som innbilt nødrett» (ibid.: 113), eller «den jødiske krigserklæringen ...» nevnt ovenfor.

Et av hovedspørsmålene i forbindelse med jødeforfølgelsene er hvilken rolle Hitler spilte. To av de mest sentrale teoriene tar opp dette spørsmålet. Andre spørsmål, spesielt strukturalismen, er opptatt av er byråkratiets, NSDAP (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*) og statsledelsens rolle i jødeutryddelsen. Likevel består problemet «in providing a historical explanation of the Holocaust [lies] in understanding the overall political and psychological structure that gave rise to it» (Mommsen 1991:224).

1.2 Problemstilling

I denne oppgaven vil jeg altså undersøke om det er en intensjonal eller strukturell tilnærming til jødeutryddelsen som gir en best forklaring av beslutningen og iverksettelsen av jødeutryddelsen.

1.3 Hypotese

Jeg vil sette opp en arbeidshypotese for årsaken til og iverksettelsen av jødeutryddelsen. Den er kronologisk todelt. I initieringsfasen var Hitlers intensjoner helt avgjørende og i implementeringsfasen var de organisatoriske strukturene avgjørende for implementeringen av jødeutryddelsen. I denne hypotesen kan både den intensjonale og den strukturelle teorien således styrkes i de respektive tidsfasene.

1.4 Språklig merknad

I oppgaven vil uttrykket «rase» bli brukt på samme måte som nasjonalsosialistene forsto å bruke det. For enkelthetens skyld er det enklest å følge denne bruksmåten. Også bruksmåten til ordet «jøde» i for eksempel «jødespørsmålet» vil følge den nasjonalsosialistiske tankegangen.

1.5 Definisjoner og avgrensninger

1.5.1 Definisjoner:

Jødeutryddelsen

Drap på jøder foretatt av representanter for de nasjonalsosialistiske tyske myndigheter eller deres lokale medhjelpere, begrunnet med at de tilhørte den jødiske rase.¹ Tidsperioden for drapene er mellom 1939 og 1945.

Begrepsdiskusjon av jødeutryddelsen

Slik jeg vil bruke begrepet, begynte jødeutryddelsen med henrettelser av jøder i Sovjetunionen kort tid etter *Wehrmachts* innmarsj i 1941. I oktober 1941 var henrettelsene i gang, om ikke allerede i september (Aftenposten 1997:16). Dette betyr at i Sovjetunionen ble jøder skutt året før gassing ble en drapsmetode i konsentrasjons- og utryddingsleirene. Hans Mommsen mener det er viktig å trekke et skarpt skille mellom de to formene for jødeutryddelse, og at de derfor må analyseres hver for seg (Burleigh and Wippermann 1991:236). Jeg mener at de må sees som to deler av et kontinuum, nemlig den nasjonalsosialistiske politikken overfor jødene. Definisjonen av jødeutryddelsen er spesielt viktig for vurderingen av Wannsee-konferansens betydning.

¹ Det finnes minst to forskjellige måter å bruke rasebegrepet på. Den ene blir brukt biologisk for å skille forskjellige grupper mennesker. Begrepet legger vekt på distinkte biologiske kjennetegn som blodtyper og andre biokjemiske kjennetegn. Kjennetegn som språk, nasjonalitet og religion har ikke noe med den vitenskapelige bruken av rase å gjøre. Disse karakteriserer nettopp det politiske rasebegrepet (Britannica Online). I en biologisk-vitenskapelig sammenheng vil verken den jødiske eller den ariske rasen eksistere. Medlemmene av begge «rasene» vil derimot tilhøre den europeiske rasen.

Forskjeller i utryddelsen av jøder i Polen og Sovjetunionen.

Byråkratiseringsprosessen i forbindelse med drapene var grunnleggende forskjellig i øst og vest. Planleggingen var annerledes i øst, *Einsatz*-styrkene beveget seg etter *Wehrmacht* og de drepte de fleste jødene i nærheten av deres bosteder. Men noen var deportert vestfra. I vest foregikk planleggingen på et helt annet vis forut for hendelsene, og jødene ble fraktet til utryddingsleirene.

Arbeidskraften til KZ-fangene ble utnyttet til forskjellige formål, dette var ikke aktuelt lenger øst hvor det ikke fantes slike leire. Matrasjoner ble utregnet nøye for å holde tilstrekkelig liv i fangene slik at de kunne gjøre en arbeidsinnsats. Medisinske forsøk på jødiske fanger ble ikke foretatt i det okkuperte Sovjetunionen.

Utryddelsen i øst hadde et tilsynelatende primitivt preg. De hadde ikke det samme industrielle mønsteret som drapene i leirene hadde. Utryddelsesleirene bar preg av rasjonell planlegging, fagmessig effektiv styring og samordning (Bauman 1994:132). Likevel synes jeg ikke systematikken i drapsmaskineriet i det okkuperte Sovjetunionen ligger mye tilbake for utryddelsesleirene. *Einsatzgruppen* utførte alt annet enn tilfeldige drap. Utførelsen av massehenrettelsene var planmessig utført. Arrestasjonene av jødene var godt organisert. Det var ikke mange jøder som slapp unna. Og etter massedrapene var det leteaksjoner etter jøder som hadde gjemt seg eller flyktet. Ofrenes klær, verdisaker, penger og bagasje ble tatt vare på og sendt til Tyskland på samme måte som fra utryddelses- og konsentrasjonsleirene. Massedrapene skjedde i organiserte former, jødene ble skutt nakne, eller bare i undertøyet (Klee et al 1991:61, 63). Dette viser ingen mangel på systematikk. Masseskytingene i Sovjet kan ikke kalles et utslag av primitiv vold. Omfanget var alt for stort til det. Det er vanskelig å drepe så mange bare på grunnlag av hat uten andre beveggrunner (Bauman 1994: 133).

Ernst Klee et al refererer videre fra dagboken til en sykkelbataljon, politibataljon 322 som ble forlagt i Polen og Hviterussland. Denne bataljonen var underlagt *Reichsführer SS* og sjefen for det tyske politiet for spesiell innsats. Bataljonen hadde vaktjeneste i en fangeleir, men soldatene deltok også i en *Evakueringsaksjon* av byens mannlige jøder 12. august 1941. Disse hendelsene virker absolutt velorganiserte. Mange av de jødiske fangene som blir arrestert og internert blir senere skutt av de samme soldatene (Klee et al 1991:8—20). Dette skjedde lenge før Wannsee-konferansen.

Struktur

Et spesielt sett av roller som er tilknyttet hverandre kalles en struktur. Strukturer er observerbare aktiviteter som konstituerer det politiske systemet. At det finnes strukturer betyr at det er en viss regularitet i politikken. Rolle og struktur blir foretrukket fremfor begreper som embete og institusjon fordi det er ønskelig å

vektlegge atferden til individer som er involvert i politikken og hva som faktisk kommer ut av institusjonene vi er interessert i. Embete og institusjon refererer ofte til formelle regler, mens rolle og struktur er den observerbare atferden til individer.

1.5.2 Avgrensninger:

Tidsrom

Analysen omfatter hele det tidsrommet NSDAP satt ved makten. Dette fordi hele tidsspennet mellom 1933 og 1945 er viktig for å kunne følge utviklingen fra de første forfølgelsene etter maktovertakelsen til utryddelsen begynte i 1939.

Geografisk område

Jeg avgrensner oppgavens geografiske område til å gjelde innenfor Tysklands grenser av 1942 inkludert det tysk-okkuperte Polen, Generalguvernementet og Sovjetunionen. Dette betyr at også massehenrettelsene i Sovjetunionen blir behandlet. Fordi jeg anser disse som essensielle for forståelsen av jødeutryddelsen, kan oppgaven ikke begrenses til Tyskland alene. Jeg vil dessuten undersøke hvilken kontinuitet som eksisterer mellom *Kommissarbefehl*² og utryddingsleirene. Det hersker en betydelig meningsforskjell om dette mellom forskjellige forfattere, som for eksempel Gerald Fleming (intensjonalist) og Mommsen (strukturalist).

1.6 Antisemittisme

Begrepet ble først brukt av en tysk forfatter, Wilhelm Marr, i tiden rundt 1880. Tradisjonell antisemittisme var en kamp mot den jødiske religionen. Før 1850 var antijudaisme er egentlig en mer korrekt betegnelse. Moderne antisemittisme arbeider imidlertid ikke først og fremst mot den jødiske religionen, men den begrunnes ut fra såkalte «vitenskapelige» teorier om biologisk avstamning og rase. Det var det tidligere kristne jødehatet som ble sekularisert. Fordommer og diskriminering av jøder var likevel ikke noe nytt fenomen. Det nye var at jøder ble truet som et *folk*. Tidligere var det mulig å unngå forfølgelse ved å konvertere til kristendommen. Den moderne antisemittismen gjorde det ikke lenger mulig.

Så lenge jøden var en andreklasses borger truet han aldri andres status. Emansipasjonen av jødene endret statusen fra paria til borger slik at alle yrker åpnet seg. Den almene emansipasjonen gjorde at mobiliteten i hele samfunnet økte sterkt. Samfunnsforholdene ble mer usikre for hele befolkningen enn tidligere. Dette, sammen med andre faktorer bidro til at den moderne antisemittismen fikk gode vekstvilkår.

² Ordre utstedt 6/6 1941 av overkommandoen på basis av Hitlers uttalelser. Kommissarordren gikk ut på at alle politiske kommissarer i den sovjetiske armeen som ble tatt til fange skulle skilles fra de andre fangene og overlates til SS, som henrettet dem (Noakes 1974:620). Dette ble etterhvert utvidet til også å gjelde andre grupper.

To nye elementer ble lagt til det tradisjonelle jødehatet: det første var at jødene ikke bare var mindreverdige, men også farlige. Det ble ofte hevdet fra antisemittene at makten og rikdommen, som ofte var overdrevet, bare kunne komme fra konspirasjoner. Beviser på slike ble beskrevet i *Zions vise protokoller*. Protokollene var et falsum laget i Russland på slutten av attenhundretallet, men de ble like fullt brukt som «bevis» på tredvetallet, og endatil i dag. Det andre elementet var at det var rase som skilte jøder fra andre. Dette elementet bygget på at rase var et biologisk begrep og det hadde også tilknytning til sosialdarwinismen³ (Bogdanor 1991:24—25).

Det eksisterte tre parallelle former for antisemittisme i mellomkrigstidens Tyskland. Den første var en tradisjonell, konservativ, kulturell form, som bygde på at jødene var annerledes fordi de hadde hatt en annen religiøs, historisk og kulturell utvikling. Raseelementet var her helt fraværende.

Følelsesantisemittisme eller «Pogromantisemittisme» (*Radauantisemitismus*) som hevdet jødernes skyld for tyskernes ulykke var den andre formen. Ulrich Herbert mener at denne var uten noe konkret mål i den første tiden etter 1. verdenskrig.

Den siste formen kan kalles «seriøs» antisemittisme med et svært radikalt fortegn eller en «vitenskapelig» antisemittisme. Blod og avstammingsprinsipper er det viktigste grunnlaget. Avvisning av jøder var ikke alltid et uttrykk for fordommer eller personlig hat, men avvisningen kunne også være en del av den *völkische*⁴ verdensanskuelsen (Herbert 1996:204—208).

I Det tredje riket ble spesielt de to siste variantene brukt. SA og til dels NSDAP var eksponenter for den vulgære antisemittismen hvor tilhengerne av denne skulle hevne seg fysisk på jødene. SS, og spesielt ledelsen i Sipo og SD, var klare eksponenter for den «seriøse» antisemittismen (ibid.: 204).

1.7 Konsentrasjonsleire

En konsentrasjonsleir er en interneringsleir bygget for å huse politiske motstandere og minoritetsgrupper. De internerte sitter der uten lov og dom. Britene brukte de første konsentrasjonsleirene under Boerkrigen (1899—1902). De var blant de første som brukte slike leire. I Tyskland ble de første konsentrasjonsleire tatt i bruk kort tid etter den nasjonalsosialistiske maktovertakelsen. Leirene fungerte utenfor rettssystemet. I begynnelsen var det sosialdemokrater og kommunister som satt der.

³ En teori om at personer, grupper og raser er underlagt de samme lover om naturlig utvalg som Darwin hevdet var tilfelle med planter og dyr (Britannica Online).

⁴ Den *Völkische* verdensanskuelsen var et fenomen som oppsto rundt siste halvdel av forrige århundre i senromantikken i Tyskland. Folket står i sentrum, ikke nasjonen eller staten. Folket må forstås som kulturfellesskap, blodsfellesskap og viljesforbund (Herbert 1996:53). Dette kan sammenfattes som folket som rase.

Etterhvert ble også andre politiske fanger, jøder, vanlige kriminelle, homoseksuelle, sigøynere, «antisosiale elementer» og Jehovas vitner satt i konsentrasjonsleire. SA (Sturmabteilung) med sin bruk av tilfeldig brutalitet, hadde ansvaret for dem i begynnelsen, men etter 1934 overtok SS ansvaret med systematisk terror. Fra 1938 ble arbeidskraften til fangene mer og mer utnyttet, og det til fordel for SS. Forholdene fangene levde under var ekstreme. Arbeidet var tungt, fangene fikk for lite mat og resten av livet i leirene var ekstremt på alle måter. (Bogdanor 1991:127—8) SS kalkulerte med så hardt arbeide og så små matrasjoner at få fanger overlevde i lang tid etter ankomsten. Inntil 1935 var det nesten bare politiske fanger i leirene. Etter 1935 dominerte «asosiale», «arbeidsskye», «yrkesforbrytere» og jøder leirene (Herbert 1996:222—23).

1.8 Utryddelsesleire

Leire i Generalguvernementet⁵ som var utelukkende bygget for å utrydde mennesker. Dette var ikke store leire, de hadde kun installasjoner for drap i stor skala. SS brukte forskjellige gasser for å drepe. To leire, Auschwitz og Majdanek var kombinerte utryddelses- og konsentrasjonsleire. I Auschwitz ble jødene sortert etter om SS mente at de var verdifull arbeidskraft eller ikke. De som ikke ble betraktet som arbeidskraft ble drept kort tid senere (Bogdanor 1991:222—3).

1.9 Videre gang i oppgaven

Videre i oppgaven vil jeg først beskrive teoritypene på et generelt grunnlag og deretter i tilknytning til jødeutryddelsen. Kapittel tre handler om metoden jeg vil bruke. Tre analysekapitler kommer deretter. Kapittel fire dreier seg om den strukturelle teorien i forhold til jødeutryddelsen. Kapittel fem analyserer intensjonal teori i tilknytning til jødeutryddelsen. Mot slutten av oppgaven vil jeg i kapittel seks foreta en analyse ved hjelp av Graham Allison's modeller om beslutninger. Til slutt vil jeg i konklusjonen vurdere forklaringskraften til teoriene.

⁵ Del av Polen, okkupert av Tyskland, men ikke innlemmet i Det tredje riket som resten av det tyskokkuperte Polen.

2. TO TEORITRADISJONER

I dette kapitlet vil jeg begynne med å beskrive intensjonal teori generelt. I tilknytning til denne teorien er det nødvendig å ta med et avsnitt om rasjonalitet. En aktør må opptre rasjonelt for å utføre en intensjonal handling. Deretter beskrives den strukturelle teorien generelt. Den andre delen av kapitlet består av en gjennomgang av den intensjonale teorien i tilknytning til jødeutryddelsen og en tilsvarende gjennomgang av den strukturelle teorien. Kapitlet vil også inneholde kritikk av de to teoriretningene. Allison's modeller om beslutninger vil bli behandlet til slutt.

Beslutninger fattet av rasjonelle aktører har tilknytning til den intensjonale teorien i oppgaven. Det finnes fellestrekk mellom disse. Allison's teori om beslutninger fattet som resultat av tautrekking og kamp mellom byråkratier vil derimot bli behandlet under strukturell teori. Det samme vil teorien som omhandler beslutninger som produkt av organisasjonsmessige forhold.

2.1 Intensjonal teori

Den intensjonale teorien har fire karakteristika:

— Intensjon:

Den mest grunnleggende premissen for teorien er at aktøren har en intensjon — altså hensikt med handlingen. Derfor må handlingen være utført bevisst.

— Individrettet:

Aktøren bak en handling er vesentlig for den intensjonale teorien. Hver handling kan reduseres tilbake til et enkelt individ.

— Fri vilje:

Aktøren har fri vilje til å utføre de handlinger han ønsker. Andre begrensninger kan redusere handlingsrommet til aktøren, men prinsippet gjelder like fullt.

— Rasjonell planlegging:

Aktøren bruker rasjonell planlegging for å kunne oppfylle intensjonen så effektivt som mulig.

Bak begrepet intensjon ligger det en forestilling om et fremtidig mål som skal realiseres gjennom handling. Å inneha en intensjon er således ekvivalent med å ha en hensikt til å gjøre et eller annet. Gjennom en hensikt blir noe ikke-nærværende ennå-ikke-realisert gjort nærværende i en subjektiv bevissthet som har denne forestillingen (Norsk Samfunnsleksikon 1987:156).

Øyvind Østeruds generelle definisjon på intensjonal forklaring påpeker motiver eller hensikter bak en handling eller et hendelsesforløp. Virkningene kan være svært indirekte, og kanskje i strid med enkeltaktørers hensikt, men kan likevel føres tilbake til motivert handling (Østerud 1991:16). I Det tredje riket kan de indirekte virkningene av jødeutryddelsen være interessante⁶, men de faller utenfor min oppgave.

I Max Webers undersøkelser var individet og dets handlinger grunnleggende enheter (Gerth and Mills 1991:55). Begreper som stat og organisasjon, bør i Webers undersøkelse reduseres til handlingene som er begått av de deltakende individer (ibid.: 55). Individet kan forstå eller forsøke å forstå sine intensjoner gjennom selvanalyse, og kan fortolke motivene til andre individers oppførsel gjennom deres tilskrevne eller erklærte intensjoner (ibid.: 56). Weber studerte som kjent også systemer, noe jeg vil komme tilbake til i avsnittet om strukturalisme.

Ian Kershaw mener at et grunnleggende trekk ved intensjonalismen er vektlegging av individet, dets vilje og intensjoner (1993:8).

G. Anscombe beskriver et intensjonalt uttrykk slik:

«An expression of intention is a description of something future in which the speaker is some sort of agent, which description he justifies (if he does justify it) by reasons for acting, sc. reasons why it would be useful or attractive if the descriptions were true, not by evidence that it is true.»

Anscombe (1957:6)

Et vanskelig spørsmål er hvordan man kan se, eller mer presist, sannsynliggjøre andre personers intensjoner. En persons intensjoner er kun inne i hans hode, og selv om intensjoner manifesteres i handlinger og måten dette skjer på er interessant, er den fysiske handlingen det siste vi trenger å vite i undersøkelsen (Anscombe 1957:9). Det er det som ligger forut for selve handlingen som er undersøkelsesobjektet.

Hva skiller intensjonale handlinger fra andre handlinger? Hvis man spør: «Hvorfor handle slik?» og svaret er positivt for å handle nettopp slik, så vil handlingen ha en intensjon (ibid.: 9). Det er en klar forskjell mellom motiv og intensjon: intensjon er

⁶ En indirekte virkning av jødeutryddelsen var en stor bruk av ressurser som ellers kunne vært brukt i krigsmaskineriet. Men de indirekte virkningene er ikke viktige for min analyse. Og spørsmålet om jødeutryddelsen gjorde at krigen ble tapt på grunn av de indirekte virkningene vil være for omfattende til å bli besvart i min analyse.

hva en person har til hensikt, eller velger å gjøre; motiv er hva som avgjør hensikten eller valget (ibid.: 18). Anscombe legger større vekt på forskjellen mellom hensikt og motiver enn Østerud, som stiller disse begrepene på like fot.

Intensjon har referanse til en spesiell form for beskrivelser av hendelser. Der hvorforspørsmålene kan besvares med «fordi» eller «på grunn av», vil svaret vanligvis ha tilknytning til intensjonale handlinger (ibid.: 84). På spørsmålet «hvorfor» kan følgelig «frivillig» handling beskrives ved hjelp av svarene: «det var en tilfeldig bevegelse» eller «jeg vet ikke hvorfor» (ibid.: 88).

Muligheten for en meningsfull bruk av spørsmålet «hvorfor» til en prediksjon skiller intensjon fra et profeti,⁷ eller et estimat om fremtiden (ibid.: 89). Intensjon skiller seg også fra håp om fremtiden, fordi et håp uttrykker en kombinasjon av årsaker for ønske, og grunner for tro. Håp inneholder ikke noe element av handling. Bare intensjoner gir grunnlag for handling (ibid.: 89).

Det er ikke mulig analysere alle handlinger som intensjonale handlinger, for en handling kan være gjort uten mening (ibid.: 49). En ufrivillig handling, eller en tilfeldig handling er eksempler på ikke-intensjonale handlinger.

Det er ikke alltid mulig å utføre en handling, selv om aktøren har intensjoner om det. Forskjellige ting kan komme i veien, eller aktøren kan ombestemme seg (ibid.: 9). Andre personer kan også hindre aktøren i å utføre handlingen, selv om han har en sterk intensjon om å utføre den. I et sådant tilfelle er han fullstendig uforskyldt i at handlingen ikke kan utføres. Det er vanskeligere å vite aktørens intensjoner når de ikke er blitt manifestert i en handling. I denne oppgaven forutsettes det fra intensjonalistiske forskeres side at intensjonen er manifestert i handling.

Aktøren må være i stand til å utføre den handlingen som har som virkning å forandre intensjonen til å bli en intendert handling. Kunnskaper og praktisk mulighet må være til stede for aktøren. Ellers blir det ingen riktig intensjon, bare et ønske om at andre skal utføre handlingen eller lignende (Wright 1971:100). I forhold til oppgavens problemstilling betyr det at intensjonalistene må bevise at Hitler hadde konkrete forslag til løsninger på hvordan jødene kunne fjernes fra det tyske samfunnet. En intensjon som betinger en handling som aktøren ikke kan utføre på grunn av manglende kunnskaper, er ifølge Henrik von Wright imidlertid ingen gyldig slutning mellom årsak og virkning (ibid.: 100—1). Skillet mellom ønske og intensjon er derfor ikke uproblematisk. Men jeg vil spørre, hvor viktig er skillet så lenge aktøren får ønsket sitt oppfylt? Er det mulig å oppfylle en intensjon gjennom andre, og i så fall kan det kalles en gyldig intensjon? Dette gjør at det i oppgaven kan være relevant å operere med et utvidet intensjonsbegrep. Andre aktører kan ha

⁷ Hitler kom med flere «profetier» om jødeutryddelsen. Se nærmere om dette under avsnitt 4.2.1

interesse av å oppfylle andres intensjoner; ledere kan for eksempel ha gjort dette for å oppnå fordeler. Men jeg vil følge konvensjonen om å knytte intensjonalismen til Hitler spesifikt.

Det må ikke eksistere fysiske forhold som gjør iverksettelse av intensjonen umulig. von Wright mener at intensjonen må ha et snev av realisme over seg (ibid.: 102).

Utsagnet vil nok mange si seg enig i, men det er slett ikke så uproblematisk som det kan virke ved første øyekast. Hvis Hitler i 30-årene hadde spurt et tverrsnitt av den tyske befolkning om det var realistisk å utrydde Europas jøder i løpet av få år, ville sannsynligvis mange svare at det var umulig. Samtidig kan man argumentere for at Hitler nettopp hadde en slik intensjon. I mange tilfeller kan det være enkelt å se at det ligger avgjørende fysiske hindringer i veien for implementeringen, men i tilfellet Hitlers intensjon kan slike hindringer være store, (hvis man ser på forholdene før krigen). Psykologiske hindringer er viktigere enn fysiske hindringer i dette problemkomplekset, og disse hindringenes natur er forskjellige fra de fysiske. Objektive kriterier for slike finnes ikke. På et vis kan de psykologiske hindringene være lettere å overstige. Propaganda kan være et godt hjelpemiddel for å overstige dem, men det er vanskeligere å finne hjelpemidler for å overløste fysiske lover.

Hvor lang tid kan det gå fra en aktør får en intensjon til den må materialiseres? På dette spørsmålet finnes ikke noe svar. Tiden mellom Hitlers uttalelser i blant annet *Mein Kampf* og maktovertakelsen er relativ lang. Om en aktør har en intensjon betyr det ikke at den umiddelbart materialiseres i handling. Atferden vil likevel påvirkes. En konsekvens av intensjonen er at aktøren ikke kan utføre handlinger som gjør det umulig å iverksette intensjonen på et senere tidspunkt (ibid.: 111). Men hvis aktøren utfører handlinger som umuliggjør implementeringen av intensjonen på et senere tidspunkt, kan vi gå ut i fra at aktøren ikke har denne intensjonen lenger. Så lenge aktøren ikke hindrer implementeringen på et senere tidspunkt kan intensjonen fortsatt være gyldig.

I forbindelse med intensjonalitet er som tidligere nevnt spørsmålet *hvorfor* viktig, men også spørsmålet *hvordan* er høyst relevant. Det er vanskelig å verifisere intensjonalitet hvis ikke aktøren kan gi svar på hvordan en nødvendig handling må/bør utføres for at intensjonen skal oppfylles. von Wright mener aktøren må vite hvordan intensjonen skal utføres i praksis for at den skal karakteriseres som en gyldig intensjon. Uten dette praktiske aspektet er det mer tale om et ønske. I oppgaven er dette aktuelt fordi mange intensjonalistiske forskere bruker tidlige uttalelser fra Hitler for å vise en intensjon. Koplingen mellom en intensjon og en ordre om jødeutryddelsen skaper ikke slike problemer for intensjonal teori, fordi det ikke lenger vil være tale om bare et ønske. Hvordan intensjonen skal oppfylles, vil kunne behandles i en eventuell ordre.

En handling kan ikke finne sted dersom det ikke er noen mulighet til stede. Men dette betyr likevel ikke at hvis aktøren ikke hadde brukt muligheten, så ville heller ikke resultatet av handlingen vært mulig (ibid.: 125). Resultatet kan oppstå samtidig som aktøren selv har en atferd som tilsier dette resultatet, selv om akkurat *den* konkrete handlingen ikke gir resultatet (ibid.: 126). Det er derfor mulig å tillegge aktøren en intensjon[al hensikt] selv om denne handlingen ikke medførte resultatet. Et eksempel på dette er en dør som skal åpnes, men det er en fotocelle foran den slik at døren åpnes av en motor. Motoren blir aktivisert ved at aktøren bryter lysstrålen som gir et signal videre til den. Intensjonalitet i dette tilfellet fordrer at aktøren var bevisst denne dørmekanismen. Hvis aktøren skulle til å åpne døren i det den blir åpnet, kan ikke dette defineres som en intensjonal handling, men må kalles en tilfeldig handling siden aktøren ikke visste at døren ville bli åpnet automatisk. Dette kan parallellføres til Hitler og jødeutryddelsen, ved at andre aktører hadde samme intensjon som Hitler hadde for jødeutryddelsen. Enkelte miljøer innen SS blir av Herbert karakterisert som initiativtakere til jødeutryddelsen. Han mener at grunnlaget for SS' politikk overfor jøder ikke bygger så mye på Hitler og *Mein Kampf*, men på en egen rasepolitikk og antisemittisme (Herbert 1996:204—208). Også bevisst passivitet, det vil si med hensikt ikke å utføre en handling, kan være et uttrykk for en intensjon på samme måte som en handling (Wright 1971:90). Personer som unnlot å handle annerledes under jødeutryddelsen kan ha gitt uttrykk for sin intensjon ved å unnlate og handle. Ved en slik unnlattelse er det vanskeligere å hevde aktørens intensjon fordi han kan hevde at han er uvitende til hendelser, handlingene og virkningene deres.

Intensjonalismen kan ha umiddelbar appell, fordi den gir en forholdsvis enkel forklaring på kompliserte spørsmål. Intensjonalisme er således akseptering av motivkraften og viljens autonomi som en determinant i historiens gang (Kershaw 1993:83). At individet har imidlertid stor betydning for historiens forløp ligger implisitt i intensjonalismen. Menneskets frie vilje er en viktig forutsetning for intensjonale forklaringer.

2.1.1 Intensjonal forståelse av handlinger

Generelt vil forklaring av handlinger gå ut på å bestemme en motiveringssammenheng som står i et logisk nødvendig forhold til handlingen (Dahl 1986:45). Hovedsynspunktet for intensjonale forklaringer er å etablere et sett av premisser hos aktøren for den problematiserte handlingen, slik at handlingen følger logisk av premissene (ibid.: 46).

Jon Elster skriver om den hermeneutiske metoden:

«Å forstå en handling er å sette opp en hypotese om den intensjonen som har ligget til grunn for handlingen.»
Elster (1979:105)

Men Elster er ikke enig med Ottar Dahl i at det er tilstrekkelig at handlingen skal kunne avledes fra intensjonen. Det må også avledes andre konsekvenser fra den postulerte intensjonen, og undersøkes om disse kan observeres. Metoden bør knyttes til intensjonale handlinger, uavhengig av om de er rasjonelle eller ikke (ibid.: 108). Elster mener ubevisst intensjonalitet ikke kan være mulig, fordi intensjonalitet forutsetter evnen til å velge mellom forskjellige ikke-realiserede muligheter som man i sitt mentale liv betrakter som mulige (ibid.: 110).

Elsters definisjon av intensjonalitet er handlinger som er styrt av framtidige mål og urealiserte handlinger (ibid.: 64). Intensjonalitet bringer også inn mening i en rekke av handlinger.

Politiske revolusjoner kan brukes som eksempel på intensjonale handlinger. Det må langsiktig tankegang og tålmodighet til, for å vinne fram med en revolusjonær bevegelse. En motsats til de politiske revolusjoner er politisk aktivisme, hvor sosial og politisk uro blir utnyttet for å organisere streiker og opprør, selv om det går på bekostning av langsiktig arbeid og planer (ibid.: 64).

2.1.2 Intensjonalitet og rasjonalitet

Det er vanskelig å komme utenom rasjonalitetsbegrepet når intensjonalitet blir behandlet. Jeg vil derfor kort ta for meg rasjonalitet i direkte tilknytning til intensjonalitet.

Rasjonalitet angår både selve målsettingen for en handling (formålsrasjonalitet) og forholdet mellom målsettingen og handlingen (instrumentell rasjonalitet) (ibid.: 68). Målsettingens rasjonalitet kan igjen deles i to: a) dens forhold til andre menneskers målsettinger, og b) dens interne konsistens: frihet fra indre selvmotigelser. Hvorvidt målene som sådan er rasjonelle vil ikke bli behandlet her, ettersom det faller utenfor rammen for oppgaven. Også generelt i forbindelse med intensjonalitet er det den instrumentelle rasjonaliteten som er viktigst. Det andre aspektet er forholdet mellom mål og midler. Hvis en bestemt handling er det beste middelet for å oppnå et mål, er det vanlig å betrakte middelet som rasjonelt (ibid.: 68). Elster problematiserer dette videre: Er det nødvendig at målsettingen for den rasjonelle handlingen bevisst må være til stede? Og hvor bokstavelig skal uttrykket det «beste middel» tas? Er det nødvendig med fullkommen informasjon (ibid.: 69)?

En vanskelighet kan være at det finnes kryssende målsettinger og intensjoner som aktøren forsøker å oppfylle samtidig. Jeg konsentrerer meg om jødeutryddelsen. Hvorvidt dette målet kommer i konflikt med andre mål, som å vinne krigen, vil ligge

utenfor min oppgave. Derfor vil instrumentell rasjonalitet bli undersøkt uavhengig av andre målsettinger og intensjoner. Det kan diskuteres om det er mulig å drøfte den instrumentelle rasjonaliteten uten å se på andre forhold. For eksempel kan et middel isolert sett være instrumentelt rasjonelt, men urasjonelt dersom andre forhold bringes inn i diskusjonen.

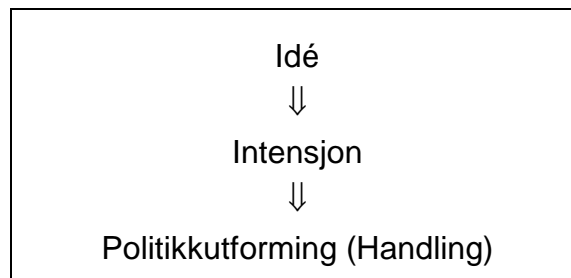
Selv om intensjonal teori bygger på enkeltmenneskets betydning for historien og dermed en metodologisk individualisme, er det likevel viktig å være klar over at denne reduksjonismen ikke betyr at aktører alltid handler rasjonelt (Elster 1989:208).

Begrenset rasjonalitet

«Den spesifikt menneskelige rasjonalitet blir da å velge et alternativ som gir store fordeler senere framfor et som gir noe mindre fordeler nå, uten at dette innebærer noen påstand om at det ikke finnes andre muligheter som ville være enda bedre — hvis vi kjente dem» (Elster 1979:72). Dette kan kalles begrenset rasjonalitet. Hvis aktører søker etter et tilfredsstillende nivå og ikke etter det maksimale nivå av hva de kan oppnå, vil det være i en tilstand av begrenset rasjonalitet (ibid.: 72). Denne begrensede rasjonaliteten benyttes videre i oppgaven, og defineres som tilstrekkelig for at mennesker kan handle rasjonelt. Fullkommen informasjon er tross alt umulig å oppfylle i praksis.

Intensjon, ideer og politikk

Figur 1: Fra idé til politikk

Intensjoner kan sees i sammenheng med ideer og politikk. Begrepene kan settes opp i et hierarkisk forhold til virkeligheten (figur 1). Ideene er lengst unna virkeligheten, de bygger på en oppfatning om hva som ville vært ideelt i et samfunn uten skranker og begrensninger (Goldhagen 1996:134). Intensjoner har nærmere tilknytning til virkeligheten, fordi de skal gi uttrykk for hva en person har til hensikt å gjøre på et gitt område. En person kan imidlertid ikke alltid følge sine intensjoner i utformingen av politikken. Politikkutformingen skjer i virkeligheten, slik at den iallfall må ha et snev av realisme over seg.

Begrepene bygger på hverandre: politikkutforming bygger på en intensjon som igjen bygger på en idé. Men fordi man kommer nærmere og nærmere virkeligheten vil det ofte skje store forandringer på veien fra idé, gjennom intensjon og til politikkutforming.

Daniel Goldhagen ser ingen nødvendig inkonsistens i at et individ kan ha et ideal om en jødefri verden, ha intensjoner om å sette disse ideene ut i livet når forholdene ligger til rette for det, samtidig som individet ikke fører en spesielt jødefiendtlig politikk, fordi det ikke ser det som mulig å føre noen annen politikk på dette tidspunktet (ibid.: 135). Dette står ikke i motsetning til von Wrights tidligere nevnte utsagn om at en intensjon er gyldig, så lenge personen som innehar den ikke aktivt motarbeider intensjonen.

2.1.3 Intensjonal teori og jødeutryddelsen

Allan Bullock er ikke nødvendigvis noen intensjonalist, men han har en oppfatning om at enkeltpersoner kan ha svært stor betydning i krisetider (Bullock 1997:82—83).

Hitlers rolle i jødeutryddelsen er det viktigste elementet i den intensjonale teorien om jødeutryddelsen. Essensen i den intensjonale teorien om jødeutryddelsen er at Hitler eksplisitt ga ordren om at jødene skulle utryddes. Intensjonalistene søker å påvise hvordan en slik ordre kan ha blitt gitt, og hvis man ikke kan finne noen ordre, hvordan Hitlers intensjon trolig ble fulgt opp. De ser et mønster i Hitlers oppfatninger og politikk fra 1918 til 1945, og mener at Hitler og NSDAP førte en konsistent og konsekvent politikk for å forfølge og utrydde jøder. Intensjonalismen mener at hensikten til Hitler og nasjonalsosialistene fra begynnelsen av, var å utrydde jødene. Måten det skjedde på var et rasjonelt valg for å komme fram til målet om et *Judenrein* Europa.

Mein Kampf har referanser til hvordan jødene burde behandles, et eksempel: 12—15000 jøder skulle vært utsatt for stridsgass under første verdenskrig, da ville ikke million-offeret av gode tyskere ved fronten vært fåfengt (Hitler 1941b:298—99). Slike referanser blir av enkelte intensjonalistiske teoretikere brukt for å vise at Hitler hadde et grunnleggende program om blant annet jødeutryddelser (for eksempel

Sarah Gordon og Fleming). Dette betyr ikke nødvendigvis at det er sannsynlig at Hitler hadde noen oppfatning om gasskamre mens han skrev. Stridsgass og gassene som ble brukt under jødeutryddelsen er to vidt forskjellige ting. Referansen er tatt med for å vise Hitlers ideer, ikke konkrete løsningsforslag på «det jødiske problem».

Richard Breitman i sin *The Architect of Genocide* diskuterer hvordan beslutninger og intensjonalitet skal forstås med hensyn til Himmler. Er en beslutning gyldig dersom det ikke tas noen skritt i retning av å oppfylle den i løpet av flere år, og i tillegg holdes hemmelig? Nå kan det hevdes at Hitler ga uttrykk for sin beslutning om jødeutryddelsen i blant annet *Mein Kampf*. Et annet syn på beslutninger er at de først er gyldige i det øyeblikk konkrete forberedelser i form av tid og ressurser (Breitman 1991:27). Jeg vil holde på det første synet, men et problem er at det er vanskelig for andre å vite at en beslutning er fattet. Begrepet beslutning er ikke så godt å bruke når aktøren på det aktuelle tidspunktet ikke har noen som helst mulighet for å oppfylle den. Beslutningen bør ha et element av realisme over seg, og den bør derfor ikke tas før begynnende fysiske muligheter nærmer seg. Forfattere som heller til en strukturalistisk oppfatning vil kunne hevde at beslutningen om jødeutryddelsen ikke var fattet på et tidspunkt lenge før krigen, som blant annet Fleming hevder (1984:17), og det er vanskelig å falsifisere deres påstand. Derfor vil intensjon være et bedre begrep fordi det nettopp ikke trenger de konkrete forberedelsene for å være gyldig.

De uklare beslutningslinjene i Det tredje riket var et resultat av Hitlers bevisste splitt-og-hersk politikk. Dette er et element som ifølge intensjonalistene er med på å bevise Hitlers avgjørende rolle i Det tredje riket. Hitlers planlegging for maktovertakelse, konsolidering og bruk av total makt viste en sterk vilje for å oppfylle hans langsiktige mål (Kershaw 1993:69).

Intensjonalitet i strukturen

Når og hvordan jødeutryddelsene begynte er spørsmål som er vanskelige å besvare fordi utviklingen skjedde gradvis. Et eksempel fra Anscombes *Intention* kan illustrere problemet (1957:41): en mann pumper forgiftet vann opp i en sisterne. Personene inne i et hus drikker vann fra sisternen. Anscombes spørsmål er: *når* forgiftet mannen dem? Han har ikke selv hatt giften i vannet, han bare pumper det opp i sisternen. Hvordan kan denne handlingen kalles en intensjonal forgiftning istedenfor en tilfeldig forgiftning. Ingen av bevegelsene er i seg selv store nok til å pumpe en tilstrekkelig stor mengde forgiftet vann opp i sisternen slik at vannet blir livsfarlig å drikke. Det er ikke mulig å isolere *den* bevegelsen som gjør at menneskene blir forgiftet. Å pumpe forgiftet vann er ikke vesensforskjellig fra å pumpe rent vann. En tilskuer vil ikke kunne se forskjell på handlingene. Forskjellen ligger i omstendighetene rundt handlingen, ikke i selve handlingen.

Tilsvarende spørsmål kan stilles i forbindelse med jødeutryddelsen. Det var en gradvis utvikling, og det er vanskelig å konstatere akkurat når og hvordan jødeutryddelsen ble besluttet. Spesielt i forbindelse med lovgivning om jøder er det vanskelig å hevde at én bestemt lov eller forskrift var avgjørende. Tilsvarende vil gjelde for mange byråkrater og tjenestemenn som ikke egenhendig henrettet jøder, men likevel bidro til at jødeutryddelsen lot seg gjennomføre (se nedenfor, avsnitt 4.4.8, s 62).

Anscombe skriver at selv om det er umulig å isolere den utløsende handlingen som forgifter, så kan handlingen likevel være intensjonal (ibid.: 41). Man kan derfor hevde intensjonalitet i beslutninger om jødeutryddelsen uten å finne den utløsende handlingen, hvis omstendighetene rundt kan forsvare intensjonalitet. De antisemittiske omgivelsene i Det tredje riket kan karakteriseres slik at de åpner for bruk av begrepet intensjonalitet i beslutningsstrukturen. Jeg vil derfor introdusere det paradoksale uttrykket: intensjonal strukturalisme.

Ansatte i byråkratiet kunne skjule seg bak en uttalelse om at de bare hevet lønnen sin, og ikke hadde noen intensjon om å utrydde jøder (ibid.: 42). Dette kan vi ikke vite i dag, vi måtte spurt dem som arbeidet der, og vurdert troverdigheten i svarene vi fikk (ibid.: 43). Hvis de gjorde akkurat det samme arbeidet i Det tredje riket, som før maktovertakelsen, kan et svar om at man bare gjorde det vanlige arbeidet ha en viss troverdighet. Det ble opprettet mange nye administrative organer i Det tredje riket. For personer som ble ansatt direkte i disse avdelingene som hadde med jødeutryddelsen å gjøre, vil slike uttalelser ha mindre troverdighet, hvis de påstår at det bare var en jobb som skulle gjøres.

2.1.4 Kritikk av intensjonalisme

Noen intensjonalister mener at analyse av maktstrukturer og beslutningsprosesser ikke har noen verdi for å forklare jødeutryddelsen (Mason 1981:34). Et siste punkt er hvilken rolle Hitler spilte, både overfor eliten og massen. Dette at Hitler ikke ville ta stilling til forskjellige forslag kan være tegn på rollespill fra Hitlers side. Tim Mason hevder at Hitler alltid virket mer kaldblodig, hensynsløs og sikker enn han egentlig var (1981:35). J.P. Stern mener at «min [Hitlers] absolutte vilje» var grunnlaget for de fleste av Hitlers politiske argumenter (1990:45). Denne sterke viljen kan bety det motsatte av det Mason mener, nemlig at Hitler var sikker i sin sak.

2.1.5 Allison's rasjonelle aktørmodell

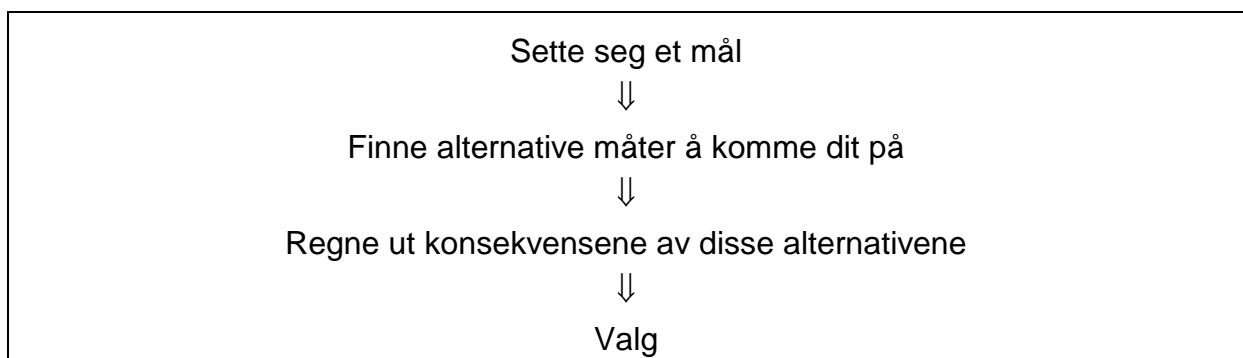
Den første beslutningsmodellen Allison bruker er en rasjonell aktørmodell (1971:10—38). Hans aktør er den øverste politiske lederen, eller en gruppe av ledere, det vil si en samlet regjering. En viktig premisse for denne modellen er at den øverste lederen

eller ledergruppen får sin nyttefunksjon⁸ maksimalisert. Handlingen som foretas er en kalkulert respons på en viktig sak eller et problem. Denne modellen forutsetter en intensjonal tilnærming.

Forutsetninger om aktøren(e):

- Aktøren reagerer på et viktig problem.
- Aktøren har en nyttemaksimerende atferd.
- Handlingen som velges er et resultat av et rasjonelt valg. Rasjonelle valg er nyttemaksimerende pr definisjon.
- Aktøren har en intensjon med handlingen.
- Aktøren er enten klar over alle alternativer og konsekvenser eller har begrenset rasjonalitet. Denne begrensningen reduserer kravet om fullkommen informasjon til tilstrekkelig informasjon.
- Utvalget av alternativer er statisk. Alle alternativene foreligger når aktøren(e) foretar sitt valg.
- Aktøren har ett sett spesifiserte mål, ett sett oppfattede muligheter og ett estimat for konsekvensene av hvert alternativ. De relevante konsekvensene av de forskjellige alternativene skaper fordeler og ulemper i forhold til de strategiske målene.
- Aktøren «regner» ut en «nettoverdi» av alle alternativene:
 - a. En økning i kostnadene ved ett alternativ fører til redusert nettoverdi for dette alternativet og fører til redusert sjanse for at dette alternativet blir satt i verk.
 - b. En reduksjon av kostnadene fører til en økt nettoverdi som igjen øker muligheten for iverksettelse.

Figur 2: Rekkefølgen i en rasjonell beslutningsprosess

Etter de foregående trinnene skal fremgangsmåten for et rasjonelt valg være klart.

⁸ En nyttefunksjon er en matematisk sammenheng mellom nytten og alle mulige kombinasjoner av goder (Norsk samfunnsleksikon). Denne betinger at aktøren velger mellom to eller flere alternativer.

2.2 Strukturell teori

Den strukturelle teorien er basert på at strukturer er avgjørende for utviklingen av samfunnet. Strukturalisme er en reaksjon mot alle tendenser i forskning som analyserer menneskelig tanke og handling atomistisk, det vil si i diskrete enheter enten i tanke, persepsjon eller åpen handling (The New Encyclopaedia Britannica 1994:25: 325). Individets beslutninger og handlinger blir ikke vektlagt i så stor grad.

Forutsetningen for strukturalisme er at den enkelte ting [handling] bare er forståelig ut fra sine forhold til andre ting [handling] (Store Norske leksikon).

I statsvitenskap refererer strukturalismen seg til de gjentakende mønstre som blir funnet i studiet av sosial, økonomisk, politisk og kulturell eksistens. Strukturalismen hevder at ingen elementer kan bli analysert eller forklart utenfor den kontekst, det mønster eller struktur det er en del av. Det er mønstrene, ikke elementene som er de eneste gyldige studieobjektene (The New Encyclopaedia Britannica 1994:25:325).

Politisk system: legitim utøvelse av makt (Almond and Powell 1966:17). Et system består av gjensidig avhengige deler, og en slags grense mellom det politiske og miljøet utenfor. Sosiale systemer består av roller, ikke personer (ibid.: 19). Grensene til det politiske systemet varierer sterkt mellom for eksempel fredstid og krig.

Intern utvikling kan skape press på det politiske systemet, og kan tvinge det til en endring for å overleve (ibid.: 12—14).

2.2.1 Struktur og politisk kultur:

Politisk kultur er i følge Gabriel Almond og Bingham Powell et moment for å forstå politisk utvikling. Også i Det tredje riket foregikk det en form for politisk utvikling, selv om den ikke gikk i demokratisk retning. Politisk kultur er holdninger, overbevisninger, verdier og ferdigheter både i befolkningen som helhet, men også spesielle mønstre og tilbøyeligheter i mindre deler av befolkningen. Det siste kalles subkulturer (Almond and Powell 1966:23).

Skal man kunne bruke strukturalistisk teori i tilknytning til jødeutryddelsen er det en forutsetning at strukturer har forklaringskraft når det gjelder handlinger og endringer i samfunnet. Disse strukturene har betydning for utfallet av handlingene og endringene. Hvordan er strukturene bygget opp? Hvilke strukturelle særpreg har organisasjoner, hvilke strukturelle kjennetegn har beslutningssystemet? Generelt kan strukturer i beslutningssystemet være for eksempel: politiske partier, byråkratier, fagorganisasjoner eller store bedrifter. I strukturalismen er ikke enkeltpersonene som sådan av avgjørende betydning. Beslutningsstrukturen er likevel den avgjørende forklaringsfaktoren i denne teorien.

Strukturalismen kan sees i sammenheng med Webers byråkratiteori. I Webers teori er byråkratiet et strengt oppbygd hierarki hvor byråkraten er en nøytral tjenestemann som kun utfører de oppgaver han er pålagt. I følge teorien lar han ikke sin egen oppfatning om arbeidet påvirke resultatet. Teorier om byråkrati kan i tilknytning til strukturalismen være til hjelp for å forklare elementer i beslutningssystemene.

2.2.2 Historiske føringer

I sin bok om Webers forklaringer i historisk sosiologi beskriver Arne Kommisrud to forskjellige føringer: indre og ytre. Begrepene om føringer er hentet fra den franske *Annales*-skolen. De indre føringene utelukker uakseptable valg for aktørene. Dette kan være ideologiske og normative føringer. Ytre føringer utelukker bestemte valg uansett hva aktørene velger eller tror. Eksempler på slike er geografiske, teknologiske eller politiske føringer (Kommisrud 1995:35). Men de ytre forutsetningene i Det tredje riket endret seg også etterhvert. Hvilke konsekvenser fikk det?

Føringer kan være positive eller negative: målsettinger og midler kan være gjenstand for forskjellige føringer. Også utvalget av midler kan bli begrenset av føringer. På samme måte kan føringer redusere utvalget av målsettinger. Rasjonelle føringer gir relevante grunner for ikke å handle på bestemte måter (ibid.: 35). Strukturelle føringer kan begrense aktørens mulighetsbredde. Denne historiske skoleretningen postulerer at strukturene endrer seg sakte, føringene kan ofte betraktes i et hundreårsperspektiv (ibid.: 36). Poenget med de sakte endringene vil ikke drøftes i oppgaven. Rammene ville blitt sprengt hvis jeg skulle gå tilbake til 1830-tallet for å se hvilke føringer som kan være relevante for Det tredje riket. Men fordi mange endringer i det politiske systemet var dyptgripende fra Weimar-republikken til Det tredje riket vil elementer fra *Annales*-skolen bli brukt.

Et viktig poeng i *Annales*-skolen er at føringene bidrar til å avgrense feltet for mulige handlingsvalg, men de kan aldri entydig bestemme handlingene (ibid.: 38). Det er altså ingen deterministisk teori vi har å gjøre med.

I tillegg til føringer og sykler (3—4 år) brukes begrepet «historiske begivenheter» i *Annales*-skolen. Disse blir tillagt liten vekt fordi man mente at de ikke hadde varig virkning, de var bare av forbigående karakter (ibid.: 37). Men dette tidsperspektivet er høyst relevant i oppgaven fordi endringene i Det tredje riket skjedde så raskt:

«Ethvert samfunn er gjennomsyret av strømninger, strutter av hindre og hårdnakkede relikvier fra fortiden som sperrer veien, av langvarige strukturforhold, hvis permanens er deres mest betegnende egenskap for historikeren.»

Kommisrud (1995:41)

Strukturalister hevder at nasjonalsosialismen bare kan bli forklart som et produkt av spesielle forhold i den tysk-prøyssiske utviklingen det siste århundret (Kershaw 1993:17). Se mer om dette nedenfor under *Sonderweg*.

2.2.3 Kritikk av strukturalisme

Mason kritiserer strukturalistene for at det hersker en usikkerhet i forklaringskraften til tilnærmingen (1981:36). Han mener også at økonomien bør bli mer inngående behandlet i strukturalistiske analyser. Mason spør om jødeutryddelsen ville foregått annerledes hvis store deler av jødene hadde vært kvalifiserte fagarbeidere og ingeniører, fordi han mener at jødeutryddelsen ikke fikk kortsiktige økonomiske konsekvenser (ibid.: 38). Rikskommisæren for de baltiske statene stanset nedskytingen av jøder i Latvia i 1941 fordi han ønsket å utnytte arbeidskraften. Det kom protester fra SS mot denne beslutningen og rikskommisæren måtte ta protesten til følge (Noakes and Pridham 1974:487).

2.2.4 Strukturell teori og jødeutryddelsen

De første strukturelle studiene om samfunn og historie i Tyskland etter krigen gjaldt spørsmålet om kontinuitet i tyske samfunnsstrukturer mellom 1870 og 1945. Dette hadde tilknytning til *Annales-skolen* (Kershaw 1993:8).

Strukturalismen hevder at omstendighetene med diktatur, krig og konsentrasjonsleirene sammen med et effektivt byråkrati, var årsaken til utryddelsen. Også den generelle antisemittismen i Tyskland bidro til jødeutryddelsen. Ifølge Heinsohn kan jødeutryddelsen, satt helt ytterst på spissen, sees på som en ikke-planlagt, kumulativ radikaliserings [av politikken] (1995:40—3).

Tabell 1: Strukturelle føringer

Føringer	Fase	1 (1933—39)	2 (1939—41)	3 (1941—45)
Indre	Positiv	Ikke tilstrekkelig respons i befolkningen	-	-
	Negativ	Opprustningssituasjon, svak økonomi	Ingen betydningsfulle skranker	Ingen betydningsfulle skranker
Ytre	Positiv	Få jøder	Ikke-angrepspakt	-
	Negativ	Boikott, forholdet til utlandet, geostrategisk situasjon	-	Skapte vanskeligheter for krigføringen

Kilde: Goldhagen (1996:420—422) og Kommisrud (1995).

Tabellen viser føringer Hitler måtte ta hensyn til.

Merk: en positiv føring er en hindrende betingelse; en negativ føring er fravær av midler, styrke etc.

I denne tabellen vil kategorien «ingen» bety at det ikke var noen føringer som talte imot forfølgelse og utryddelse av jøder.

Goldhagen deler jødeutryddelsen inn i tre faser som kan passe inn i et strukturelt skjema (figur 2) (1996:420—422).

1. 1933—39

Utenrikspolitiske føringer: Fordi Tyskland var i en opprustningsfase ville det ikke vært i stand til å føre en krig begrunnet i jødeutryddelsen. De tyske myndighetene brukte de hardeste virkemidlene som ble ansett for mulige. Myndighetene hadde frykt for en boikott av tyske varer i utlandet (spesielt i Storbritannia og USA) hvis de satt i verk strengere tiltak mot jødene. Nasjonalsosialistene trodde jødene i disse landene hadde stor nok makt til å sette i verk en slik boikott. Fordi bare en svært liten andel av Europas jøder var under tysk jurisdiksjon⁹ var det ikke mulig å finne noen «endelig løsning».

2. 1939—41

Etter utbruddet av krigen var nasjonalsosialistene i en friere situasjon til å iverksette proto-genocidale tiltak mot jødene. I tillegg hadde antallet jøder under tysk jurisdiksjon økt enormt slik at en «endelig løsning» var nærmere. Bare i det tidligere Polen var det ca tre millioner jøder. Men på grunn av ikke-angrepsavtalen med Sovjetunionen og nasjonalsosialistenes grunnleggende oppfatning av at jødene sto bak bolsjevismen, kunne ikke de strengeste tiltakene iverksettes av frykt for sovjetisk invasjon av Polen.

3. 1941—45

Den siste fasen begynte etter innmarsjen i Sovjetunionen. Da forsvant alle tidligere føringer som kunne virke modererende. Det fantes ingen betydelige politiske eller militære skranker. Massehenrettelsene av jøder startet umiddelbart etter invasjonen. Antallet jøder under tysk jurisdiksjon økte også sterkt i denne fasen, og antallet ble så betydelig at nasjonalsosialistene kunne iverksette «den endelige løsningen». Arno Mayer mener at bruddet i politikken overfor jødene kom etter at «operasjon Barbarossa» begynte å bli problematisk høsten 1941 (1990:299).

De viktigste strukturene den strukturalistiske teorien bruker er: NSDAP, SS, *Wehrmacht*, lovgivning, geografi (det vil si teori om *Lebensraum*), økonomi, teknologi, kultur, historiske tradisjoner, byråkratiet og statsledelsen. Ved hjelp av blant annet Nürnberglovene og alle lovene som gjaldt yrkesforbud for jøder var det tyske samfunnet strukturert etter et generelt antisemittisk mønster på tredvetallet. Mange

⁹ Ca 1,2% av Europas jøder var under tysk jurisdiksjon ved krigsutbruddet (Wannsee-Protokoll).

strukturalister legger stor vekt på hvordan beslutningsstrukturen i Det tredje riket virket.

2.2.5 Allisons organisasjonsmodell

Allisons andre beslutningsmodell omhandler beslutninger fattet på regjeringsplan som produkter generert av store organisasjoner (1971:67—96). I denne modellen er det et konglomerat av halvt føydale, løst allierte organisasjoner som tar beslutningene.

Eksisterende kapabiliteter bestemmer mulighetene som er åpne for ledelsen. Fordi stabilitet er viktig ($t \pm 1 \approx t$) i organisasjonen, vil atferden ofte være forutsigbar. Organisasjonsproduktet strukturerer situasjonen og omgivelsene lederne må fatte sine beslutninger i. Det er bare selektiv informasjon som er tilgjengelig for organisasjonen. For øvrig er rekrutteringen til organisasjonen viktig for hvilke beslutningene som tas. Hvilken type mennesker arbeider i organisasjonen, hvilket yrke har de, hvilken utdanning har de, hvor lang embetstid i organisasjonen har de bak seg?

Tvang, press og skranker definerer hva som er akseptabel utføring av oppgaver. Disse skrankene er oftest ikke formelt definert, men vises gjennom tilgangen til ressurser for å løse oppgaven. Målkonflikter forekommer hyppig innad i organisasjonen. Undergrupper i organisasjonene angriper problemene skrittvis som de oppstår, følgen blir at store problemer sjelden blir sett under ett. De blir heller delt opp i flere mindre håndterbare problemer.

Stabilitet er svært viktig i denne modellen: ($t \pm 1 \approx t$), SOP (Standard Operasjons Prosedyrer) blir brukt så langt det lar seg gjøre. Selv om regjeringsbeslutninger kan utløse nye organisasjonsrutiner blir mesteparten av organisasjonsatferden bestemt av tidligere etablerte prosedyrer, SOP (Allison 1971:68). Detaljer og nyanser vedrørende en sak blir bestemt av SOP, ikke av den politiske ledelsen. Gjennomsnittssaker får god behandling gjennom SOP, behandlingen er faktisk bedre enn den ville vært uten prosedyrene. Spesielle saker får derimot dårlig behandling fordi organisasjonen ikke vet hvordan de skal takles. Stabiliteten medfører at organisasjonene blir lite fleksible. I tillegg skjer endringer inkrementelt. Dette gjelder spesielt budsjettene, både interne organisasjonsbudsjetter og totalbudsjettet. Det blir ikke foretatt en totalt ny omvurdering av budsjettet for hvert nytt budsjettår. Prediksjoner som forutsetter en stor endring av interne organisasjonsbudsjetter vil sannsynligvis ikke bli oppfylt.

Investeringer i organisasjoner har en tendens til ikke å bli sløyfet når de «objektive» kostnadene blir større enn fordelene. Fleksibiliteten er liten slik at investeringene fortsetter langt over på tapsiden.

Gjennomførbarhet i praksis er ofte ikke det samme i praksis som i teori. Det vil ofte være et gap mellom hva lederne velger, og hva organisasjonen faktisk implementerer.

Listen over forskjellige programmer som brukes for å utføre et oppdrag er organisasjonens repertoar. Tilgjengelige programmer for å løse et spesielt problem passer ofte ikke akkurat dette problemet.

I denne modellen blir usikkerhet forsøkt unngått i så høy grad som mulig. Derfor forsøker organisasjonene å skape forhandlingsomgivelser som regulerer forholdet til omgivelsene. Overfor fiender har organisasjonene et sett av standard scenarier. Fordi modellen baseres så sterkt på SOP og stabilitet, vil organisasjonen måtte iverksette et problemorientert søk i nye situasjoner som ikke blir dekket av verken SOP eller programmer. Dette søket baseres likevel på eksisterende rutiner, det vil si SOP og programmer. Søket viser hvilke utdannelser, erfaringer og spesielle kommunikasjonsmønstre som karakteriserer organisasjonen.

Læring og endring i organisasjonen skjer i forhold til den eksisterende situasjonen. Store endringer skjer oftest ved store budsjettpåplusninger, store budsjettnedskjæringer eller dramatiske feil. Store organisasjonsendringer forekommer oftest som en respons i krisesituasjoner.

Handlinger krever desentralisert ansvar og makt. Resultatet vil være at det blir en avveining (tradeoff) mellom desentralisering av makt og sentral koordinasjon. Saker og problemer overlapper ofte flere organisasjoner. Dette gjør også løsninger på problemene vanskeligere og mer komplisert. Intervensjon av regjeringsledere er ofte ikke vellykket, selv om det hender handlingsretningen endres etter en slik intervensjon. Ofte blir organisasjonens valg av program foretatt av, eller blir sterkt påvirket av den politiske ledelsen. Organisasjonsatferden er ikke konstant ettersom ledere skifter i regjeringen. Rekkevidden av endringene blir bestemt av programmene som allerede er lagt i organisasjonen. Rammen for organisasjonens virksomhet bestemmes av programmene. Handlinger bygger på tidligere handlinger eller rutiner. ($t=t-1$ eller $t+1=t$.)

Oppgaver som medfører at flere organisasjoner må ha et høyt presisjonsnivå og koordinasjonsnivå samtidig vil ikke ha stor sjanse for å lykkes. Interne mekanismer i regjeringen (styreskiktet) gjør at organisasjoner forholder seg til et spesielt sett av problemer på sin måte og at de har kvasi-uavhengighet på sine områder. Men få viktige områder faller kun innenfor en organisasjons ansvarsområde. Derfor blir resultatet summen av flere organisasjoners arbeide. Regjeringsledelsen kan forstyrre, men ikke styre atferden til disse organisasjonene.

2.2.6 Allison's byråkratimodell

Den siste av Allison's beslutningsmodeller er en byråkratisk modell med strukturell tilnærming (1971:144—181). Aktørene er deltakere i et forhandlingsspill om resultater. Den generelle analyse-enheten i modellen er policy som et forhandlet resultat. Handlinger er et resultat av forhandlinger i regulerte kanaler mellom forskjellige organer plassert hierarkisk i forhold til hverandre. Det finnes ikke noen konsistente, strategiske mål i denne modellen. Denne preges av at det ikke foregår rasjonelle valg, men at beslutninger blir fattet gjennom tautrekking mellom ulike alternativer og forskjellige aktører. Politiske ledere og ledere av sentrale organisasjoner danner gruppen av de viktigste aktørene. Makten blir delt mellom sentrale organer i denne modellen. Fordi mange grupper trekker i hver sin retning, blir ofte resultatet annerledes enn det som var intendert av de involverte partene (Allison 1969:707).

Aktører

Aktørene er individer, ikke organisasjoner eller en samlet nasjon. De består av «sjefer», «stabsmedlemmer», «indianere» (sersjanter) politisk oppnevnte rådgivere, og «ad hoc-deltakere». Posisjonene bestemmer hva aktørene kan, og må gjøre. Aktørene innehar flere roller samtidig. Dette gjør at ytelsene blir påvirket av de forskjellige rollene. Personlige egenskaper har betydning for maktrolle utøvelsen.

Hva som må gjøres, og hva som er saken er spørsmål som blir farget av hvilke roller aktøren har. For å motivere folk i organisasjonen må ledelsen være følsom overfor organisasjonens syn. Mange saker konkurrerer om deltakernes oppmerksomhet.

Resultatet av et spill har betydning for den nasjonale politikken, men også for aktørens oppfatning av sin egen organisasjons program, venners velferd og personlige interesser. Dette blir ofte overlappende interesser og bestemmer innsatsen for spillet. Makt bestemmer aktørens grad av suksess. Makten består av minst tre ingredienser:

- 1) forhandlingskraft (formell autoritet),
- 2) evner og vilje til å bruke forhandlingskraften og
- 3) de andre aktørens oppfatning om personens forhandlingskraft.

Aktører som nøler taper spillet, og aktører som er usikre vil bli overkjørt av andre. Situasjonen er ikke så enkel at alle kun fokuserer på selve saken. Aktørene ser både videre og trangere på den. I et vidt fokus blir saken betraktet ut i fra organisasjonens/aktørens ståsted som er videre enn den konkrete saken. I et trangt fokus ser organisasjonen/aktørene på sin del av det strategiske problemet som må besluttes raskt.

Forhandlingsspill skjer ikke tilfeldig. Handlingskanalene strukturerer spillet med hensyn til deltakere, saker, fordeler og ulemper. Kanalene bestemmer hvilke departementer som er aktuelle. Kravene som blir stilt til de forskjellige aktørene har betydning for deres prioriteringer, oppfatninger og behandling av saker. Hvor du står avhenger av hvor du sitter. Det er tydelig forskjell på kravene som blir stilt til den øverste politiske ledelsen, den midlere politisk ledelsen, politiske rådgivere og stabsmedlemmer. Den øverste ledelsen har begrenset tid å vie til den konkrete saken. Ledere får oppmerksomhet fra den øverste ledelsen, men de må bygge en koalisjon av relevante makthavere for å få igjennom sine forslag.

Rådgivere kjemper mot rådgivere fra andre departementer. Men deres største problem er å skaffe seg oppmerksomhet fra lederne for å få gjennom en sak. Makten er delt mellom aktører fra forskjellige organer. Dette betyr at de vil forsøke å få de andre aktørene til å se saken fra sin synsvinkel, av dette følger beskyldninger om at de andre ikke må være så trangsynte. Belønningen i spillet er å få regjeringen til å gjennomføre eget organs politikk. Viktige regjeringsbeslutninger består av en rekke mindre avgjørelser og spill. Store, viktige beslutninger vil aldri bli tatt av en enslig aktør. De ville heller ikke være tatt etter ett enkelt spill. For å forstå hvordan slike beslutninger er blitt fattet må de disaggregeres. En handling utført av en nasjon er et resultat av forhandlinger mellom individer og grupper i regjeringen.

Resultatet av handling i denne modellen forutsetter ikke nødvendigvis intensjon av aktørene. Dette betyr ikke at det er tale om tilfeldige handlinger, selv om det kan være det. Summen av atferd relevant til en sak er sjelden intendert av en gruppe eller individ. Individer med forskjellige intensjoner kommer med forskjellige biter som gir et resultat som er forskjellig fra det noen av dem ville valgt på egenhånd. Er det noen forskjell mellom ikke-intensjonale handlinger og tilfeldige handlinger? Som nevnt ovenfor mener Anscombe at ikke-intensjonale handlinger er handlinger utført uten mening. Eksempler på ikke-intensjonale handlinger er tilfeldige eller ufrivillige handlinger. I Allisons modell er handlingene som fører til ikke-intenderte resultater verken tilfeldige eller ufrivillige. Men det er kombinasjonen av mange (intenderte) beslutninger som fører til dette resultatet av ikke-intensjon.

2.3 Kort sammenligning av strukturalisme og intensjonalisme

Den mest grunnleggende forskjellen mellom strukturell og intensjonal teori er synet på enkeltmenneskets betydning for historiens gang. I intensjonalismen har enkeltmennesket stor betydning for hvilke beslutninger som blir fattet. I strukturalismen er ikke denne tilstede på samme måte. Den bruker heller strukturer som forklaring for beslutningsprosessen.

2.3.1 Sammenligning av teoriene i forbindelse med jødeutryddelsen

Ut fra intensjonal teori er to spørsmål sentrale i oppgaven. Det første er Hitlers intensjon om å utrydde jødene, det andre er når Hitlers beslutning om å utrydde jødene ble tatt. Dette betyr Hitlers begrepsdannelse om jødeutryddelsen og hans implementering av jødeutryddelsen. Ut fra den strukturelle teorien er man ikke opptatt av denne distinksjonen. Begrepet jødeutryddelsen og iverksettelsen blir behandlet som to sider av samme sak. Beslutningen om utryddelsen ble fattet samtidig som begrepet oppsto. For Martin Broszat oppsto begrepet etter de første massakrene (Browning 1989:98—99). Umiddelbart virker det noe underlig at dette skjedde simultant. Det ville vært sannsynlig at en så alvorlig beslutning utviklet seg fra et begrep om jødeutryddelser i mindre målestokk enn den som var etter at implementeringen var startet.

Den intensjonale teorien om nasjonalsosialismen og jødeutryddelsen ble lansert få år etter at krigen sluttet. Fordi den forklarte jødeutryddelsen gjennom Hitlers intensjon var den en bekvem forklaring for resten av det tyske samfunnet. Det tyske etterkrigssamfunnet kunne legge vekk problemet jødeutryddelsen fordi skylden var fordelt, og satt på spissen ble det meste av samfunnet «frikjent».

Den strukturalistiske teorien ble lansert senere. Karl Schleunes klassiker: *The Twisted Road to Auschwitz*, som bruker en variant av denne teorien, kom i 1970. Den strukturalistiske teorien er ikke personspeifikk, men begrenser seg til nasjonalsosialismen som system. Dette betyr ikke at den er tidløs. Teorien er ikke mer tidløs enn intensjonalismen, fordi den er avhengig av helt spesielle forutsetninger og strukturer for å bli gjentatt.

Hovedforskjellen mellom teoriene ligger i at intensjonalismen bruker en konsistent politikk med klare mål, satt på et tidlig tidspunkt som forklaring, strukturalismen legger vekt på en mer tilfeldig politikk uten dette klare målet, i sin forklaring.

Intensjonalisme passer sammen med et begrep om en særtysk ideologi og utviklingsvei, *Sonderweg*.¹⁰ Historikere har forklart den historiske utviklingen gjennom uttrykk som feilvendinger, blokkeringer og misforstått utvikling (Blackburn and Eley 1989:92). Junkere¹¹, Prøyssen, Bismarck og den manglende borgerlige revolusjonen er stikkord for de spesielle forholdene i det samlede riket fra 1871 og fram til etter den 1. verdenskrigen. Mange hevder at liberalismen var fraværende i 1800-tallets Tyskland. De pre-industrielle tradisjonene hadde forrang og det var en

¹⁰ Sonderweg er en separat vei for for Tyskland gjennom historien, mellom øst og vest. Kershaw legger vekt på divergensen mellom utviklingen av andre «avanserte» stater og Tyskland (1993:18, note 2).

¹¹ Junker var et medlem av den landeieende adelen i østlige deler av Tyskland. De sto for ekstreme anti-demokratiske konservative ideer, proteksjonisme, militarisme og var tilhengere av monarkiet (Britannica Online).

nedarvet dyp forskjell mellom den sosiale strukturen og den politiske kulturen. Prøyssen hadde sterke militære tradisjoner (ibid.: 91—93). De autoritære holdningene vedvarte fordi det eksisterte en maktblokk (militærinteressene) mellom tungindustrien og jordbruksinteressene. Geoff Eley mener det ikke var en fullendt borgerlig revolusjon i Tyskland på 1800-tallet, men at den hadde en helt annen form enn revolusjonene i Frankrike og England hadde hatt. Det var ingen revolusjon hvor borgerskapet tok makten fra monarkiet og opprettet et parlamentarisk demokrati, men så er det da også mest en myte om borgerlig revolusjon. Derimot var det en prosess som la grunnlaget for utviklingen av industrikapitalismen (ibid.: 144—145) .

I et Tyskland som var annerledes, kunne Hitlers egen radikale antisemittisme finne grobunn i et ideologisk klima for spredning av antisemittisme (Kershaw 1993:82).

Men andre historikere mener at det ikke var tilstrekkelig stor forskjell mellom Tyskland og andre stater i Europa at det er relevant å bruke begrepet *Sonderweg* (Joffe 1996). Og hvordan skal en *Normalweg* i utviklingen av en stat være?

Eksempelvis var det sterke antisemittiske strømninger i blant annet Frankrike rundt århundreskiftet. I mellomkrigstiden var antisemittismen utbredt over store deler av Europa, det samme var pseudovitenskapelige raseteorier. Det er viktig å merke seg at dette opprinnelig ikke var spesielt tyske fenomener, selv om de fikk spesiell betydning der.

Også strukturalismen kan dra fordeler av en tysk *Sonderweg*. Spesielle forhold i tysk historie fra midten av 1800-tallet til 1920-tallet kan være lange strukturelle føringer som åpner for nasjonalsosialismen. Byråkrati, militarisme og autoritære tradisjoner ga junkerne den spesielle plassen som føydal herskerklasse i Prøyssen. De liberales samarbeid med junkerne bar ikke nødvendigvis preg av tvang, men det var en rasjonell måte å oppnå politiske mål på (Blackbourn and Eley 1989:154). De liberale ønsket ikke en ytterligere parlamentarisering. Årsaken var ikke redsel for ytterligere demokrati, men fordi det var sosialistene som ville tjene mest på en slik utvikling. Derfor kan dette karakteriseres som en rasjonell handling sett fra de liberales ståsted. De spesielle forholdene har en helt annen betydning for strukturalismen enn for intensjonalismen. Eleys utsagn om at den tyske utviklingen ikke var så forskjellig fra andre store makter i Europa svekker forklaringskraften noe til strukturalismen.

2.4 Hvordan inkorporere teorien i analysen:

2.4.1 Allisons organisasjonsmodell

Stabilitet, SOP, programmer, repertoar og forutsigbarhet er viktige kjennetegn for denne modellen, men også usikkerheten som oppstår ved nye situasjoner. Hvor forutsigbare er organisasjonene i nye situasjoner hvor det problembaserte søket etter gamle løsninger som revideres og deretter forsøkes brukt på saken, ikke kan brukes?

Reichsicherheitshauptamt (RSHA) var preget av jurister som tilhørte den samme generasjonen. Det fikk følger for tenkemåten innad i organet. Denne generasjonen hadde felles erfaringer (Se Herbert 1996:249). Organisasjonene i Det tredje riket fikk problemer med saker som skilte seg ut fra dem som tidligere var behandlet og ikke gikk inn i et standardprogram. Dette kan være med på å forklare hvorfor nasjonalsosialistene ikke visste hva de skulle gjøre med alle jødene som var kommet inn under tysk jurisdiksjon under krigens gang. Byråkratiet var hele tiden på etterskudd med tiltak. Denne forklaringsmodellen gir et ekstremt strukturalistisk resultat. Den legger minimal vekt på planlegging når nye saker oppstår, eller ved saker som organisasjonen ikke har sett før. Et spørsmål som bør besvares i analysen er om atferdsendringene kom ved «krisesituasjoner».

Forhandlingsomgivelser ble opprettet for å unngå usikkerhet i systemet. *Judenräte*¹² fikk ansvar for administrasjonen av jødene i Tyskland og i ghettoene i øst. Dette forenklet «forhandlingssituasjonen» betydelig for SS. Fordi SS hadde nærmest absolutt makt, ble oppgavene rådene fikk oftest utført. Richard Rubenstein mener at dette har med de jødiske tradisjonene å gjøre. Ikke siden år 131—35 etter alminnelig tidsregning hadde jøder tydd til voldelig motangrep. Den jødiske erfaringen hadde vist at det beste var samarbeid og underkastelse for fienden. Denne atferden fortsatte i Det tredje riket (Rubenstein 1975:70—73).

I oppgavens sammenheng er ikke stabilitet så interessant. Stabilitet karakteriserte absolutt ikke Det tredje riket, derimot gjorde motsetningen, den kontinuerlige endringen det (Mommsen 1991). Derfor er det organisasjonenes atferd i nye situasjoner som er interessant.

2.4.2 Allisons byråkratimodell

I denne modellen vil de viktigste organisasjonene vedrørende utformingen og implementeringen av politikken overfor jødene og jødeutryddelsen bli behandlet.

Aktører fra disse byråkратиene og embetene kan, og bør være med i en analyse:

SS, RSHA, Gestapo, SD

Regjeringen¹³

Generalguvernørembetet i Generalguvernementet

Wehrmacht

Görings fireårsplankontor

NSDAP

¹² *Judenräte* besto av utvalgte jøder. Rådene fikk ansvaret sammen med Gestapo for å sette opp lister over jøder som skulle «repatrieres» og deporteres fra Tyskland. I Warsawa-ghettoen måtte rådet velge ut opp til ti tusen jøder hver dag, som ble deportert (Rubenstein 1975:73—75).

¹³ Den spesielle politiske organiseringen av Det tredje riket gjør at man med begrepet regjering ikke har samme mening som en tradisjonell regjering. Men det fantes ministre og departementer, så jeg velger å bruke regjeringsbegrepet om disse.

SA

Ikke alle disse organisasjonene hadde like stor betydning for politikken overfor jødene og jødeutryddelsen.

Denne modellen legger vekt på kampen mellom forskjellige aktører om handlingsstrategier. I Det tredje riket eksisterte en slik kamp om politikken overfor jødene. Et spørsmål denne modellen kanskje kan gi et svar på er: hvorfor ble de radikale forslagene til ny politikk overfor jøder stadig implementert, mens moderate forslag ble forkastet? Modellen er på en måte intensjonal på individnivå, men resultatet på systemnivå er likevel strukturalistisk. Kampen mellom aktørene gjør at de personlige intensjonene forsvinner, og resultatet blir noe ingen av aktørene hadde intendert. I henhold til den almene Holocaustforskningen kan denne teorien kalles strukturalistisk.

2.4.3 Allisons rasjonelle aktørmodell

Merknad om bruken av rasjonalitetsbegrepet. Begrepet blir i oppgaven brukt strengt instrumentelt. Det blir kun brukt om måten handlingen blir utført på i forhold til det på forhånd oppsatte målet. I daglig språkbruk vil ofte rasjonalitetsbegrepet også oppfattes normativt. Det er viktig å merke seg at det ikke ligger noe normativt i rasjonalitetsbegrepet slik det blir brukt i oppgaven. En ting som er viktig å legge merke til er at målet som sådan ikke trenger å være rasjonelt for at aktøren skal være rasjonell. Jeg vil hevde at aktøren kan velge mellom mål på et ikke-rasjonelt grunnlag samtidig som aktøren kan være rasjonell.

Avsnittet om regjeringen i oppgaven viser klart at det ikke fantes noen samlet regjering i Det tredje riket. Det er derfor vanskelig å argumentere for at det er noe som kan kalles én forent aktør, det vil si regjering i Det tredje riket. Derfor kan modellen i denne oppgaven brukes med bare én aktør. Fordi Allisons rasjonelle aktørmodell både kan brukes på en enkeltaktør, eller flere aktører er ikke spørsmålet om det fantes en samlet regjering i Det tredje riket så viktig. Allisons teori vil bli brukt på Hitler og se om det er mulig å se på hans beslutninger om jødeutryddelsen som rasjonelle. I tillegg vil beslutningen om eutanasi-aksjonen bli undersøkt for å belyse Hitlers atferd bedre. For å kunne bruke Allisons rasjonelle aktørmodell må det først diskuteres om Hitler kan kalles en rasjonell aktør. En forutsetning vil være at det fantes en nasjonalsosialistisk ideologi som kan vise og forklare Hitlers intensjoner. Hitler har uttalt: enten utrydder jødene oss, eller så utrydder vi jødene (Noakes and Pridham 1974:485—6). Under en slik forutsetning kan Hitler (på en måte) kalles en rasjonell aktør. Men er denne konklusjonen tatt for raskt? Dette er en konklusjon tatt på et svært begrenset grunnlag.

Spørsmålet om Hitlers rasjonalitet vil uvegerlig berøre forholdet mellom å vinne 2. verdenskrig eller å utrydde jødene. Det må forutsettes i oppgaven at for Hitler var alle andre mål underordnet målet om jødeutryddelsen. Dette må søkes belagt gjennom Hitlers utsagn om disse forholdene. Under krigføringen hadde SS' ideologiske føringer i «jødespørsmålet» større betydning enn Wehrmachts behov for jernbane-, industri- og rustningskapasitet (Mason 1968:191—92). Ideologien hadde en helt klar forrang over de økonomiske interessene som var nødvendige for å vinne krigen.

Min problemstilling konsentreres om jødeutryddelsen og ikke om en eventuell rasjonalitet i valget mellom utførelsen av jødeutryddelsen eller seier i verdenskrigen. Dette problemet vil ikke bli behandlet nærmere fordi det har med formålsrasjonalitet å gjøre, ikke middelrasjonalitet. Det er et problem at det kan hevdes at Hitler var en rasjonell aktør på ett område, men ikke på mange andre. Et karakteriserende aspekt ved Hitler var at for ham kunne ikke jødeutryddelsen substitueres med for eksempel seier i krigen mot de allierte. Derfor kan det vanskelig sies at Hitler hadde noen nyttefunksjon i vanlig forstand. Følgen av dette er at Hitler ikke kan karakteriseres som en rasjonell aktør i vanlig forstand.

Eutanasi-aksjonen kan i en viss forstand betraktes som et eksempel på en rasjonell handling fra Hitlers side. Hitler hadde en oppfatning om at den tyske rasen ble degenerert av «mindreverdige individer». Hans mål var å skape en så «ren» rase som mulig. Middelet han så for seg var å drepe mentalt syke og andre som ikke passet inn i den rene rasen. Dette ble utført gjennom eutanasi-prosjektet T4. Dette er et eksempel på bruk av en rasjonell aktørmodell. I den rasjonelle aktørmodellen vil det være lederens nyttefunksjon som skal oppfylles. Det er uklart om det er riktig å bruke nyttefunksjon i dette tilfellet fordi Hitler ikke kunne substituere jødeutryddelsen. Men likevel må det kunne brukes et nyttebegrep.

Analysen skal forsøke å finne ut om det er fruktbart å bruke en rasjonell aktørmodell i forklaringen av jødeutryddelsen. Ved å bruke argumenter basert på en rasjonell aktør vil analysen forhåpentligvis vise hvor godt en intensjonal teori forklarer jødeutryddelsen. Forutsetninger for en rasjonell aktøranalyse er at aktøren har en:

—intensjon og et mål

—nyttefunksjon, nytte av at målet nåes. Nyttefunksjon i denne oppgaven = nytte av at målet nåes.

—rasjonell bruk av midlene i forhold til målet.

2.5 Avslutning

Den intensjonale og strukturelle teorien både generelt, og i tilknytning til jødeutryddelsen har blitt karakterisert i dette kapitlet. Jeg har også forsøkt å sette dem opp mot hverandre og funnet ut at den mest grunnleggende forskjellen mellom dem er synet på individets betydning for historien. Allison's tre modeller for å forklare beslutninger har blitt presentert til slutt i kapitlet. Neste kapittel vil handle om metoden jeg vil bruke for å analysere.

3. METODE

I denne oppgaven vil jeg bruke historisk og hermeneutisk metode. Det som kjennetegner de kvalitative metodene er at de har mindre preg av formalisering enn statistiske metoder. Forståelse er metodens primære sikte slik at datas generelle gyldighet ikke er så viktig. På samme måte er forståelse viktigere enn å forklare fenomener ved hjelp av naturlover. Nærhet til datakilden preger også metoden (Andersen 1990:13—14).

Kvalitative undersøkelser kan ha forskjellige formål. I denne oppgaven vil jeg ha to forskjellige formål med dem. Det første vil være å beskrive teoriene. Oppgavens andre formål vil være å beskrive hvordan teoriene forklarer jødeutryddelsen.

Oppgaven vil sammenligne to teorier, undersøke på hvilken måte teoriene er bygget opp, og deretter finne forklaringsfaktorene som teoriene bruker. Hvilke likhetstrekk er det mulig å finne, og hvordan skiller teoriene seg fra hverandre? For å belyse disse teoriene vil Allison's tre modeller bli brukt for å analysere hvordan beslutningen om jødeutryddelsen kan ha vært fattet.

3.1 Litteraturstudie og hermeneutikk

Jeg kommer til å bruke hermeneutisk metode for å fortolke mening, hensikt eller intensjon ut av utsagn. I denne oppgaven vil intensjon være det viktigste. Manifest¹⁴ mening i motsetning til kommunisert mening kan være spesielt relevant i forbindelse med den intensjonale teorien (Elster 1989:158—59). Denne metoden kan samtidig være hypotetisk-deduktiv. Elster mener nettopp at den hermeneutiske metoden er hypotetisk-deduktiv metode brukt på intensjonale fenomener (ibid.: 160).

Ved en gyldig intensjon må det avledes også andre konsekvenser fra intensjonen A og deretter observere om disse materialiseres for å bekrefte intensjonen om Y (ibid.: 162). Ideelt sett bør konsekvenser avledes med logisk nødvendighet. Oftest blir konsekvenser utelukket istedenfor at de blir bestemt.

¹⁴ Manifest mening betyr meningen som aktøren har lagt i budskapet. Kommunisert mening er den meningen mottakeren oppfatter i budskapet.

Fortolkning av utsagn kan gjøres på to måter: kontekstuell og ikke-kontekstuell. Den kontekstuelle baseres på at man må sette utsagnet i den sammenhengen det opprinnelig ble brukt. Den andre er en fortolkning hvor denne sammenhengen blir sett bort fra.

Materialet skrevet av Hitler i tidsrommet 1919—1924, spesielt partiprogrammet og *Mein Kampf*, var allerede skrevet for en annen periode enn den det ble brukt i. Men det er langt mindre forskjell på tidsrommet 1919—24 og 1933—45 enn fra den første perioden til i dag. Dette betyr at det er vanskelig å bruke den ikke-kontekstuelle metoden for fortolkning. Min viktigste fortolkningsmetode vil være kontekstuell.

Et problem med intensjonalisme er hvordan man med sikkerhet kan tolke intensjoner ut av et materiale. I *Mein Kampf* kom Hitler med uttalelser om bruk av stridsgass mot jøder. Hvilken relevans har disse uttalelsene for jødeutryddelsen mange år senere? Man kan enkelt gjøre en persons intensjoner og handlinger mer konsistente sett i ettertid enn de virkelig var i samtiden. Tidlige uttalelser kan settes i sammenheng med handlinger mange år senere. Det finnes bedre kildemateriale for mange andre politiske ledere både på 1800- og 1900-tallet fordi Hitler ikke likte det skrevne ord. Kildene som brukes for å begrunne Hitlers intensjoner kan derfor tolkes på forskjellig vis. Det er ikke alltid mulig å lese intensjoner ordrett ut av et manuskript. Mange utsagn kan ikke vurderes ut i fra førsteinntrykket (face value). Konteksten rundt taler etc bør undersøkes før man trekker intensjoner ut av teksten. Utsagn kan ha symbolsk mening, uten å være uttrykk for manifeste intensjoner. Selv om meningen er symbolsk, betyr det ikke at det er irrelevant å studere utsagnene (Mason 1981:30—32). Mason spør om *hvilke* intensjoner Hitler hadde i de hatefulle utsagnene mot jødene (ibid.: 32). Et problem for å bestemme Hitlers intensjoner er at han kunne gi to forskjellige uttalelser om det samme emnet til forskjellige personer den samme dagen. Hvis man betrakter Hitlers uttalelser om for eksempel utenrikspolitikken som intensjoner, kan resultatet være at politikken virker mer forvirrende enn om de tolkes som faktisk uttrykk for forvirring istedenfor intensjon (ibid.: 33). Dette betyr at ikke alle uttalelser kan tolkes som intensjoner.

3.2 Historisk metode

I tillegg til den hermeneutiske metoden vil også historisk metode være anvendbar på dette materiale. Det som særpreger den historiske metoden¹⁵ er bruken av ulike typer kilder, både primær- og sekundærkilder. En primærkilde er en opprinnelig kilde, sekundærkilder bygger på primærkilder. Førstehåndsberetning er en beretning nedtegnet av en person som har observert fenomenet, en

¹⁵ Hentet fra Langholm (1967:103—107).

annenhandsberetning bringer en observasjon videre. Kildene kan utnyttes som beretninger eller levninger. Forskjellen mellom beretninger og levninger er at førstnevnte er kilder som gjengir eller påstår noe om et samtidig eller fortidig saksforhold. Levninger er historiske rester i form av for eksempel skriftstykker, men det kan være i andre former som for eksempel lydopptak. De kan gi en kontekst til objektet som skal undersøkes selv om levningene ikke gir direkte opplysninger om objektet. En beretning kan også brukes som en levning fordi den også kan gi opplysninger om konteksten, men en levning kan ikke brukes som en beretning.

3.3 Kilder og kildekritikk

Denne oppgaven vil hovedsakelig bruke skriftlige sekundærkilder som beretninger. I tillegg til sekundærkildene vil det også brukes noen primærkilder. Utenom skriftlige kilder er et lydopptak brukt som en primærkilde. Dette opptaket er brukt som en beretning.

En annen primærkilde i oppgaven er Hitlers *Mein Kampf*. Hitler utgir boken for å være en selvbiografi. Mange mener at den er alt annet enn det, de mener at boken er et politisk propagandaskrift. *Mein Kampf* inneholder det politiske programmet til NSDAP. Han konstruerer en selvbiografi som gir god bakgrunn for det politiske programmet til NSDAP. Taler og brev skrevet av Hitler i perioden 1919 til 1924 vil også bli brukt. Kildene vil bli brukt, først og fremst som beretninger for å vise Hitlers tanker om jøder. Kilden skal forsøke og rekonstruere Hitlers hensikt og det er klart at kilden gir uttrykk for Hitlers oppfatninger og meninger, men den kan ikke brukes for å få et godt inntrykk av det tyske samfunnet på 1920-tallet (Dahl 1988:35—36).

Jeg vil spesielt konsentrere meg om Mommsen, for slik å vise den strukturelle teorien. Den intensjonale teorien vil bli illustrert spesielt ved hjelp av Joachim Fest og Eberhard Jäckel. Mange andre forfattere vil også bli trukket inn for å belyse teoriene.

I forbindelse med noen av personene omtalt i litteraturen er det blitt brukt dokumenter fra vitneforklaringer under rettsoppgjørene etter krigen. De som har stått overfor en rettssak enten som tiltalte eller vitner, kan ha forsøkt å minimalisere sin egen rolle. Noen av disse har også vært brukt som informanter til sekundærlitteratur, og det samme minimeringsproblemet er relevant. I enkelte tilfeller har ikke forfattere vært klar over den virkelige rollen informanten hadde i Det tredje riket. Derfor kan forfatteren ha trodd at informanten ikke har vært ute etter å beskytte seg selv. I slike tilfeller er det vanskeligere å vurdere kilden. Hannah Arendt i sin bok *Eichmann i Jerusalem* mener at det kan være problemer med å vurdere kilder fordi de la skylden på andre organer eller avdøde personer (1965:83).

4. STRUKTURALISME OG JØDEUTRYDDELSEN

«In this inverted world, psychopaths could make a career out of mass murder.»

Michael Burleigh (1994:234)

I dette kapitlet vil argumentene som blir brukt i den strukturelle teorien bli analysert. Jeg vil forsøke å vise det karakteristiske for maktstrukturene i oppbygningen av det nasjonalsosialistiske byråkratiet, partiet og regjeringen som hadde tilknytning til jødeutryddelsen. Hvordan arbeidet for eksempel byråkratiet, hvilken beslutningsstruktur hersket? Hvilke historiske føringer bragte det med seg inn i Det tredje riket fra for eksempel tiden rundt 1.verdenskrig? Hva var karakteristisk for den politiske kulturen i Det tredje riket? Men også videre strukturer vil bli brakt inn i analysen, lovgivning er et relevant element, den spesielle ordbruken om jødeutryddelsen, den byråkratiske pliktetikken, det samme er antisemittisme. Disse elementene var med på å strukturere samfunnet under Det tredje riket i en retning som gjorde ugjerningene mulige. Hva er spesifikt for Det tredje riket og hva er allmenngyldig for moderne stater? Også allmenngyldige strukturer kan være interessante i analysen, fordi det ikke er slik at disse strukturene stenger for at tilsvarende ugjerninger kan skje. De spesifikt nasjonalsosialistiske er imidlertid mest interessante i denne analysen, ettersom det ikke er ønskelig at det i oppgaven blir undersøkt sammenhengen mellom det moderne samfunn og jødeutryddelsen.

Den realhistoriske analysen av strukturell teori skal forsøke å sannsynliggjøre at eksistensen av det tyske styresettet, myndighetene og de nasjonalsosialistiske omgivelsene var hovedårsaken til jødeutryddelsen. I forhold til tradisjonell strukturalismeforskning og *Annales*-skolen er det et problem at NS-styret varte for få år til å lage varige strukturer. Som nevnt blir historien sett i et hundreårsperspektiv i denne skoleretningen. Mommsen mener det faktisk var tilfelle at de nasjonalsosialistiske beslutningsstrukturene og andre strukturer ble spesielt distinkte i forhold til Weimar-republikken og tidligere styresett (1991:159). Det kan hevdes på bakgrunn av Mommsens oppfatning, at det kan brukes strukturelle teorier i diskusjonen om forklaringen av jødeutryddelsen. De nasjonalsosialistiske

beslutningsstrukturene hadde så spesielle karaktertrekk at de likevel kan gi viktige implikasjoner for min analyse.

4.1 Historiske forhold

Tyskland hadde en distinkt politisk kultur etter samlingen i 1871 som gjorde at Tyskland skilte seg ut i forhold til mange andre stater i Europa. Dette ga politiske føringer for ettertiden. Det var få demokratiske tradisjoner i keisertidens Tyskland, først etter 1918 ble monarkiet oppløst og styresettet tok en demokratisk retning. Etter samlingen i 1871 hadde Riksdagen hovedsakelig en plebisitær rolle (Craig 1978:45). Kansler Bismarck styrte Tyskland etter paternalistiske prinsipper. Dette gjorde at representasjonen i Riksdagen ikke fikk så stor betydning i forhold til keiseren, kansleren og regjeringen som den kunne ha hatt. Fra 1909 endret maktforholdene seg mellom Riksdagen og keiseren, slik at keiseren fikk mindre makt. Men styret av imperiet var fortsatt autoritært. Etter flere revolusjonsforsøk etter 1. verdenskrig ble det ingen vellykket overgang til Weimar-republikken. Konstitusjonen i Weimar-republikken kunne endres med bare 4/9 av de avlagte stemmene, i tillegg var det tilstrekkelig med én avstemning (Britannica Online). Dette medførte politisk ustabilitet slik at demokratiet ikke fikk fotfeste. Overgangen til et diktatur ble gjort enklere fordi tyskerne generelt ikke hadde hatt positive erfaringer med demokratiet.

1.verdenskrig hadde stor betydning for Hitler, han mente at et «dolkestøt» i ryggen fra blant andre jødene var en medvirkende årsak til tapet av krigen. Dette tapet var en del av det grunnlaget som formet Hitlers syn på jødene. En av årsakene til denne frykten var at mange tyske militære følte seg dolket i ryggen av den sivile regjeringen og sivilbefolkningen som godtok kapitulasjonen, selv om de militære mente at Tyskland ikke var nedkjempet på slagmarken. Jøder som deltok under revolusjonen i 1918 omfattes også av dette dolkestøtet. Tapet i 1.verdenskrig og misnøyen med Versaillestraktaten gjorde situasjonen spesiell i Tyskland i mellomkrigstiden. Det var allment å føle seg besveket og utnyttet av seierherrene.

4.2 Førerprinsippet

Maktutøvelsen i Det tredje riket var preget av førerprinsippet. Kjennetegnene til dette prinsippet var ubetinget lydighet til Føreren. Føreren ble ikke valgt, Føreren hadde fullstendig autoritet og sto ikke ansvarlig overfor noen. Førerens stedfortreder og andre medarbeidere hadde den samme lydighetsplikten oppover, samtidig som de hadde betydelig makt nedover. Nederst i hierarkiet sto folket som bare hadde lydighetsplikten oppover tilbake (Ofstad 1991:50—51). I dette systemet forsvant i realiteten alt individuelt ansvar. Det som var igjen av ansvar var ansvaret for å utføre

ordren fra Føreren. Likevel berømmet nasjonalsosialistene sin egen ansvarsfølelse i motsetning til demokratenes. Underordnete hadde verken rett eller plikt til å undersøke en ordres legale gyldighet, eller om fakta for utarbeidelsen av ordren var relevante. Den underordnete skulle stole blindt på sin overordnete. I ytterste konsekvens var den underordnete bare et redskap for Føreren. Og som nevnt, siden Føreren ikke sto til ansvar overfor noen, ville ingen i Det tredje riket stå ansvarlig for beslutninger eller gjerninger dersom de var utført etter Førerens vilje (ibid.: 53—54).

Én mulig årsak til radikaliseringsprosessen var den flytende, udefinerte kompetansen og de usikre posisjonene til tilnærmet alle som hadde makt. Ingen lokal makthaver kunne være sikker på at posisjonen var trygg, slik at ingen andre kunne ta den ved en endring i maktdistribusjonen. Noen kunne ha den oppfatningen av at posisjonen ble sikret gjennom iverksetting av tiltak, og sikrest gjennom radikale tiltak [i «jøde-spørsmålet»] (Mommsen 1991:174). Mommsen mener at uten kampen om Førerens gunst innen de ulike organene, ville ikke Hitlers planer om utryddelse eksistert (1991:178—80).

4.3 Maktstrukturer

Det tredje rikets utøvende organer hadde preg av polykrati, maktkaos og embetsanarki (Zitelmann 1989:129).

Maktstrukturene på statlig nivå i Det tredje riket kan grovt deles i tre grupper:¹⁶

1. Tradisjonelle statlige organer som for eksempel departementer og *Wehrmacht*.
2. Partiet: NSDAP og *Gauleitere*.
3. Utradisjonelle statlige organer: for eksempel SS, *Organisation Todt*¹⁷ og *Reichswerke Hermann-Göring*¹⁸.

Den siste gruppen inneholdt de mest innflytelsesrike organene i Det tredje riket i tillegg til *Wehrmacht*. Disse utradisjonelle statlige organene ble legitimert gjennom «førerviljen», de hadde ingen formell tilknytning til verken parti eller tradisjonelle statsmakter. Organene hadde få konstitusjonelle eller institusjonelle skranker (Kershaw 1991:117).

4.3.1 Politisk system etter 1933

Det politiske systemet i Det tredje riket skilte seg således dramatisk ut fra demokratier. Alle ad hoc-beslutningene, partiets rolle, regjeringens rolle og de nye organisasjonenes rolle åpnet for andre beslutninger enn tidligere. Tyskland hadde fra tidligere en sterk byråkratisk tradisjon blant embetsmenn, særlig jurister.

¹⁶ Kommune- og ländernivå blir ikke behandlet i oppgaven

¹⁷ Dette organet hadde ansvar for blant annet rustningsindustrien i Det tredje riket.

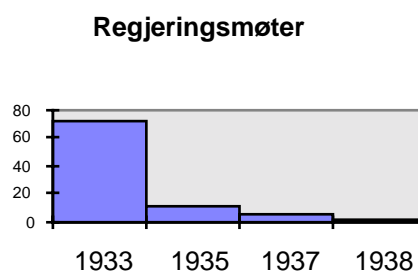
¹⁸ Verkene var særlig store statseide kullgruver og stålverk. Flere av disse var kjøpt under tvang fra jøder.

Forutsigbarheten i byråkratiet ble mindre fordi det ble opprettet mange organer utenfor det tradisjonelle byråkratiet. Følgene av dette kan være at det var lettere å gjennomføre ekstreme tiltak i et nytt fagmiljø uten tradisjoner og rutiner. Kampen mellom organisasjoner om beslutningene kunne føre til det samme.

4.3.2 Regjeringen

Regjeringsarbeidet i Det tredje riket fikk en spesiell form allerede fra maktovertakelsen var et faktum. Det ble aldri holdt avstemninger, og etter 24. april 1933 kunne rikskansleren iverksette lover uten rikspresidentens signatur (Kershaw 1991:112). Styresettet i det nasjonalsosialistiske Tyskland var preget av et varierende godt organisert kaos. Antallet regjeringsmøter sank raskt etter maktovertakelsen, se figur 3. I 1933 var det 72 møter, i 1935 var det bare tolv møter, og i 1938 ble det bare avholdt ett møte (ibid.: 112). Det tredje riket hadde etter februar 1938 ingen vanlig form for regjeringsskollegium (Fest 1973:457).

Figur 3: Regjeringsmøter i Det tredje riket

I en vanlig regjering fattes beslutninger kollektivt. Beslutninger blir samordnet slik at de ikke virker mot hverandre. Det vertikale samarbeidet med andre ministre falt hovedsakelig bort i Det tredje riket. Deretter ble myndighetsutøvelsen overdratt fra regjeringen til de enkelte departementer (Kershaw 1993:63). Disse departementene arbeidet uavhengig av hverandre slik at beslutningene ble langt mindre koordinert enn de ville vært med en fungerende regjering. Beslutningene kan også ha vært mer radikale enn de ville vært under en tradisjonell regjeringsform. Den kollektive beslutningsformen *kan* virke modererende fordi saker blir diskutert, ikke bare mellom fagpersoner, før det fattes en beslutning i fellesskap. Beslutningsstilen bar preg av at hver minister utførte det han oppfattet som «Førerens vilje». Ministerarbeidet lignet på et sen-føydalt system bygget på personlige lojaliteter til en lensherre (Kershaw 1991:116). I NS-Tyskland fikk ministeren ganske enkelt ordre fra høyere eller høyeste hold uten noen modererende mellomledd.

Tilgangen til Hitler ble etterhvert vanskelig for mange av ministrene. Noen av dem hadde direkte tilgang til ham, mens andre ikke fikk snakke med ham i det hele tatt (ibid.: 114). Noen mener at Hitlers splitt og hersk opptreden var utrykk for en bevisst machiavelliansk politikk, dette mener Kershaw ikke er riktig (1991:114).

Regjeringsaker hadde liten interesse hos Hitler. Men det var en dypere årsak til at regjeringsarbeidet ble nedlagt; han mislikte sterkt systemet hvor ministrene hadde legitim makt på grunn av den konstitusjonelle rollen til ministeriet. Samtidig var regjeringen en instans som muligens kunne kontrollere Hitlers makt. Men størrelsen på regjeringen hadde også hatt en sterk økning slik at regjeringens makt minket indirekte. Allerede kort tid etter maktovertakelsen endret regjeringsarbeidet karakter. Joseph Goebbels skriver: «Det voteres ikke lenger. Føreren bestemmer» (Fest 1973:341). Dette utsagnet fra Goebbels kan være en idealisering av situasjonen. I alle fall ser det ut til å være en ønsket regjeringsform. Regjeringens makt var en årsak til at alle regjeringsmøtene i (unntatt ett) og etter 1938 ble avlyst på kort varsel (Kershaw 1991:135).

Embetsmenn

Embetsmenn hadde fullstendig autoritet over sitt beslutningsområde, men dette området var vagt avgrenset slik at det oppsto mange konflikter over overlappende kompetanse. Hvis det var et hull i et ansvarsområde fikk en ny embetsmann ansvaret for dette, men uten at han nødvendigvis hadde myndigheten. Denne metoden var effektiv i det korte løp, men svært ødeleggende i det lange løp (ibid.: 176—7). Et kontor (administrativt område) eller en person kunne være underlagt to embeter samtidig. Albert Speer nevner et eksempel med Fritz Sauckel som både var underlagt Hitler direkte som *Gauleiter* og Hermann Görings organisasjon for fireårsplanen (1970:198). Sauckel var generalfullmektig for arbeidsinnsats i organisasjonen for fireårsplanene, med ansvar for å skaffe slavearbeidere. Samtidig skulle han samarbeide med rustningsminister Speer for å skaffe ham arbeidskraft til rustningsindustrien. En slik situasjon vil lett kunne skape vanskelige forhold med krysspress, og det er vanskelig å vite hvem av de overordnede som er den øverste i hierarkiet. Skulle Sauckel følge Hitlers ordre, prioritere Görings eller Speers organisasjon? Dette fenomenet må ikke forveksles med at medlemmene i den nasjonalsosialistiske eliten oftest hadde mange titler hver.

4.3.3 Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP)

Den interne partistrukturen i NSDAP har relevans for beslutningene som ble fattet. Spesielt viktig var førerprinsippet istedenfor internt demokrati. Det eksisterte ingen fraksjonsvirksomhet og det hersket streng lydighet innad i partiet. Ingen interne valg eller diskusjoner ble holdt (Mommsen 1991:143). Tilsynelatende var NSDAP et folkeparti, men i virkeligheten var det et negativt folkeparti. Dette betyr at de menige

medlemmene ikke fikk noen mulighet til å påvirke den ideologiske retningen til partiet. Valgkampvirksomhet var heller ingen prioritert oppgave. Partiet var kun en politisk propagandaorganisasjon som ble holdt sammen av førerkulten (ibid.: 143). NSDAP var ikke noe egentlig masseparti. Massemøter ble isteden arrangert for å gi et inntrykk av det (ibid.: 150). Propaganda-effekten var en av de viktigste årsakene til at møtene ble arrangert. Det fantes ingen etablerte rutiner for å løse interessekonflikter innad i partiet. Slike konflikter ble dermed uunngåelige. Partiet oppnådde aldri å bli et organ som hadde kontroll over sosiale og administrative institusjoner, og som bestemte politikken organene skulle iverksette (ibid.: 144). Delingen av det politiske ansvaret gjorde en oppløsning innenfra uunngåelig, det hersket også en sterk antagonisme mellom forskjellige maktgrupper.

NSDAP var uforberedt på politisk makt da det tok makten i 1933 (ibid.: 151). Det fantes ingen ideer om en nasjonalsosialistisk stat i kretsen rundt Hitler. Alle muligheter var åpne og beslutningene ble tatt *ad hoc* (ibid.: 152). Partiet ble mer og mer politisk overflødig (ibid.: 153). En slags dualisme mellom parti og stat fordi partiet var politisk impotent, mens staten var tilnærmet omnipotent. Det var behov for reorganisering av partiet, men den kom aldri (ibid.: 154). Hitler var aldri i posisjon til det, eller var klar for å gjennomføre en reorganisering. Men han så partiet som en alternativ maktbase hvis staten skulle falle sammen, eller gå imot ham. Partiet hadde stor autonomi, men hadde samtidig liten makt. Partiet hevdet at det hadde innflytelse på alle områder av politikktutforming. Rudolf Hess, i egenskap av partileder, hadde sete i regjeringen og en vetorett på lovgivning. Samtidig fantes det ingen klart definert partipolitikk (Kershaw 1991:116). Under Hess ble partiet fragmentert i mange forskjellige maktgrupper og konkurrerende organer.¹⁹ Men som nevnt ovenfor var makten illusorisk. Det ble derfor fiendskap mellom forskjellige partiembeter fordi partiet ikke integrerte forskjellige samfunnsinteresser som politiske partier ellers gjør. SS tok over mange av statsoppgavene og monopoliserte den politiske kontrollen. Partiet fikk etterhvert bare sosiale oppgaver som administrator av hjelpe-aksjoner (ibid.: 155).

Kershaw mener at partiet fikk øket innflytelse etter at Tyskland startet krigen (1991:137). Denne konklusjonen trekker han på basis av Martin Bormanns innflytelse på Det tredje rikets politikk. Jeg mener at denne innflytelsen heller var et uttrykk for Bormanns posisjon innenfor systemet enn et uttrykk for partiets stilling.

¹⁹ En kuriøs variant av dette: Hitler ønsket å bygge opp en kunstsamling. Tre uavhengige agenter fikk oppdrag om innkjøp uten at de selv visste om de andre. Ved en kunstauksjon ble resultatet av dette at det til slutt bare var Hitlers agenter som bød over hverandre fordi de hadde store midler til rådighet (Speer 1970:163).

Gauleiterne²⁰ skapte sine egne innflytelsesfærer fordi partiet var politisk inkompetent. Dette førte også til patron/klient forhold. Gauleiterne slo seg sammen hvis noen truet én Gauleiters maktsfære (Speer 1970:197). De opptrådte ganske uavhengig både av partiet sentralt, og statlige myndigheter lokalt og sentralt (Kershaw 1991:117). I sine *Gau* kunne de bli uavhengige visekonger under Hitler (ibid.: 139).

Den massive fragmenteringen av politisk makt og ansvar førte til at et stort tap av politisk rasjonalitet og desintegrasjon av regimet (Mommsen 1991:156).

Beslutningssystemet var preget av at det ikke fantes institusjonelle skranker på myndighetsutøvelsen (ibid.: 163). Det var ingen kollektiv beslutningsprosess i NSDAP, det fantes heller ikke noe organ med fullstendig kontroll over partiet. *Reichsleiter der NSDAP* hadde ingen formell myndighet (ibid.: 164). NSDAP fikk aldri noen kontroll over nye administrative organer som ble opprettet (ibid.: 173).

Mange ledende personer i NSDAP hadde flere roller. De viktigste embetene var i staten, men samtidig hadde de viktigste embetsmennene verv i partiet. Partivervene var ikke uviktige fordi de var et springbrett for å komme seg oppover i hierarkiet. Mange av dem som hadde høye verv i partiet fikk også høye embeter i staten (Mommsen 1991:156). Partiet ble brukt av ledelsen til å skaffe seg en base for å ta makten i Tyskland, men utover i 30-årene svant partiets makt hen. Isolert sett hadde ikke partiet så stor betydning for jødeutryddelsen. Men indirekte var betydningen større, fordi mange av aktørene opprinnelig hadde sin maktbase i NSDAP. Partiet var ingen stor premissleverandør av seriøse antisemittiske argumenter. Den følelsesmessige antisemittismen var den herskende i partiet. Julius Streicher var en representant for denne følelsesmessige antisemittismen med partiet som base. Partiets antisemittiske propaganda kom blant annet gjennom den rabiaste Streichers avis «Der Stürmer». Avisens innhold var sterkt antisemittisk og betydningen av denne bør ikke undervurderes. «Der Stürmer» hadde et opplag på en halv million eksemplarer i 1937 (Wistrich 1995:251). Partiet hadde dessuten ansvar for boikotten i 1933,²¹ som ikke var støttet av staten. Boikotten skulle gi utløp for antisemittiske følelser hos de mest radikale partimedlemmene (Schleunes 1990:75—76). NSDAPs avis *Völkischer Beobachter* inneholdt også propaganda mot jøder etter at maktovertakelsen var et faktum (Schleunes 1990:77).

NSDAPs betydning for jødeutryddelsen

Konsekvenser av partiets virksomhet var at en sterkere antisemittisk stemning ble skapt i Tyskland. Dette gjorde det lettere å innføre lovgivning mot jødene, og senere

²⁰ Gau var et partidistrikt. Lederen hadde stor makt i sitt Gau.

²¹ Dette var et forsøk på boikott av alle jødiske foretninger. Den var ingen suksess for nasjonalsosialistene. Få deltok i boikotten.

utrydning. Det er vanskeligere å vurdere hvor kraftig denne antisemittiske følelsen var i Det tredje riket, sammenlignet med antisemittismen i andre europeiske land på samme tid. Et eksempel er Frankrike hvor rettssaken mot Alfred Dreyfus rett før århundreskiftet hadde sterke antisemittiske undertoner. Den franske antisemittismen ble redusert etter århundreskiftet. I Romania, Ungarn og Polen var antisemittismen utbredt i hele mellomkrigstiden (Britannica Online).

Schleunes hevder at det var en indre partistrid etter maktovertakelsen i 1933. Det var ingen monolittisk struktur i det politiske systemet. Føydalsystemet hersket i større grad enn førerprinsippet. Situasjonen Hitler hadde skapt for seg selv gjorde «jødespørsmålet», og den lovt løsningsen av det, en funksjonell nødvendighet som han ikke kunne slippe unna (Schleunes 1990:260—261).

Partiet var en grunnleggende enhet for at jødeutryddelsespolitikken kunne la seg gjennomføre. NSDAP var viktig i den forstand at det var en maktbase for personer som ønsket makt i Det tredje riket. Veien til innflytelsesrike stillinger og embeter gikk gjennom NSDAP. Partiprogrammet var også sterkt preget av antisemittiske holdninger og programpunkter.

4.3.4 Førerkanselliet, partikanselliet og rikskanselliet

Partikanselliet²² ble styrt av Bormann. Han var først Hitlers uoffisielle sekretær, senere offisiell førersekretær, i tillegg til at han drev partiet. Han fikk også autoritet som en riksminister, (dette var etter Hess' reise i 1941 til Storbritannia, og derfor lenge etter at regjeringen hadde sluttet å være et kollegium). Bormanns reelle makt ble stor gjennom denne kombinasjonen av embeter. Hans funksjon var svært viktig både for input og output, det vil si fordi han etterhvert styrte hvilke personer som fikk møte Hitler²³, og ikke minst hvilken skriftlig informasjon Hitler mottok.

Bormann hadde også en lignende posisjon den andre veien. Han omskapte «førervilje» til konkrete oppdrag for andre organer, enten etter ordre, eller etter å ha fortolket utsagn ved Hitlers middagsbord. Men Bormann kunne ikke hindre de mest sentrale personene i riket adgang til Hitler (Kershaw 1991:137—38). Fest karakteriserer endog Bormann som «Tysklands hemmelige leder» (1973:574).

Sjefen for Rikskanselliet²⁴ — Hans-Heinrich Lammers — var det eneste bindeleddet mellom ministre, og mellom ministre og Føreren. Alle henvendelser til Hitler måtte i begynnelsen gå igjennom Lammers (Kershaw 1991:113). Etter Bormanns innsettelse i partikanselliet ble adgangen til Hitler regulert av Bormann og Lammers i fellesskap. Men etterhvert ble også Lammers' tilgang til Hitler regulert av Bormann i

²² Partisekretariatet drev partiet.

²³ I begynnelsen av hans funksjonstid delte han denne funksjonen med Lammers i Rikskanselliet.

²⁴ Dette var et sekretariat for regjeringen.

partikanselliet (ibid.: 136—37). Etter 1943 måtte alle ordre som skulle signeres av Hitler klareres av Lammers, Bormann og feltmarskalk Keitel (Wistrich 1995:149).

Førerkanselliet

Den offisielle betydningen av kanselliet var liten, offisielt var oppgaven å ta i mot, og å behandle klager fra folket til Føreren (Broszat 1981:314). Men i realiteten var det dette kanselliet som organiserte eutanasi-aksjonen T-4. T-4 personell fikk siden sentrale oppgaver i iverksettelsen av gassing av jøder, «*aktion Reinhard*²⁵». Kanselliet har derfor stor betydning på grunn av kunnskaper og erfaringer personellet opparbeidet seg under eutanasi-aksjon som det kunne bringe videre.

Implementeringen av jødeutryddelsen i utryddingsleirene Belzec, Sobibor og Treblinka (Hilberg 1985:871—79) ville sannsynligvis fått en annen form og tidsperspektivet kunne blitt forskjellig, hvis T-4 personellet ikke hadde vært tilgjengelig på dette tidspunktet.

4.3.5 Byråkratiet og ministeriene

Byråkratiet var preget av lite samarbeid på tvers av departementene. Systemet hadde få politiske retningslinjer, og direktivene var ofte uklare og motsetningsfylte. Dette byråkratiet var i konstant krise (Mommsen 1991:175—76). Rasjonell og kalkulert planlegging foregikk kun internt i de forskjellige organene. Disse organene var ikke koordinert med hverandre. Hvilke andre karakteristika hadde det? Byråkratiet var sterkt preget av pliktetikk, ikke konsekvensetikk (se mer om dette under avsnittet om alternativ moral og etikk).

Departementer og direktorater hadde egne «jødeavdelinger». Disse drev med saker som hadde med jøder å gjøre innen organets saksfelt. Avdelingene førte en radikaliserende politikk for å forsvare deres egen eksistens. Dekretene som omhandlet jødene var ofte økonomisk overflødige, siden jødene allerede hadde mistet sine økonomiske midler. «Jødeavdelingene» forsøkte ikke å hemmeligholde beslutningene, men de ble offentliggjort i *Reichsgesetzblatt*²⁶ som andre lover og forordninger (ibid.: 240). Men et slikt lysningsblad er et ganske anonymt sted for offentliggjøring. Forordningene behøver ikke å bli godt kjent av offentligheten hvis pressen ikke er aktiv på dette området.

Analyse av byråkratiet

Det tradisjonelle byråkratiet var mindre viktig enn de nye organisasjonene som var blitt opprettet i Det tredje riket som SS, *Organisation Todt* etc i styringen av Det tredje riket. Men som vist nedenfor i avsnitt 4.4.8 var det svært mange etater og organer som måtte samarbeide for å organisere en deportasjon av jøder. Det tradisjonelle byråkratiet hadde derfor en avgjørende betydning for at utryddelsen lot seg

²⁵ Utryddelsen av polske jøder i utryddelsesleirene: Belzec, Sobibor og Treblinka.

²⁶ Dette tilsvarer Norsk Lovtidende.

gjennomføre. Denne delen av Det tredje riket var en mer passiv deltaker i jødeutryddelsen enn de nye organisasjonene som kom med initiativer.

4.3.6 SS

SS var en elitær organisasjon som nærmest ble en stat i staten. Opprinnelig var den kun en livgarde for partiledelsen, men etterhvert ble området for virksomheten utvidet enormt. SS hadde ansvar for blant annet vanlig politi, hemmelig politi, overvåking og etterretning. Frivillige fra det tysk-okkuperte Europa som ønsket å kjempe for NS-Tyskland ble satt opp i egne *Waffen-SS* avdelinger. Himmler, *Reichsführer-SS*, var den øverste lederen. RSHA som var en del av SS var igjen overbygningen for blant annet SD i innlandet og utlandet, Kripo (kriminalpolitiet) og Gestapo (Freeman 1995:161) (Se figur 4 og 5).

Denne kombinasjonen av et moderne, profesjonelt, gjennomorganisert byråkrati, befolket av et elitekorps hvor verdensanskuelsen var det viktigste, var ganske nytt. I tillegg var personene i korpset befridd for alle juridiske og politiske hemninger. Korpset besto av unge ærgjerrige menn som var høyt utdannede, og hadde sterk profesjonsidentitet (Herbert 1996:249). Det var spesielt mange jurister i elitekorpset. Mange av dem tilhørte den samme generasjonen født mellom 1905 og 1910. Slik hadde de hatt noe av den samme opplevelsen av tapet i 1.verdenskrig og tiden etter.

Som nevnt ovenfor var SS delt i mange forskjellige organer som hadde med jødeutryddelsen å gjøre. Verken *Einsatzgruppen* eller Sipo planla jødeutryddelsen, men organene sto for store deler av henrettelsene. Ikke før i 1935 utarbeidet SD en egen politikk og verdensanskuelse om jøder og sionismen. SD undersøkte nøye de sionistiske organisasjonene i Tyskland med hensyn på utvikling og målsettinger. Herbert skriver at SD og Gestapo ønsket å få et systematisk, «vitenskapelig» syn på jødene som ikke bare bygget på myter og fordommer (1996:209). I 1935 gikk SD og Gestapo ut med at enkeltaksjoner mot jøder og jødisk eiendom ikke kunne løse jødespørsmålet (ibid.: 210). Dette tyder på at SD og Gestapo hadde et klart mål om et *judenrein* Tyskland. Taktikken til Reinhard Heydrich²⁷ og Werner Best²⁸ var først å dissimilere jødene fra det tyske samfunnet, for deretter å fordrive dem (ibid.: 210—11). Men om SD ikke hadde tro på enkeltaksjoner, så hadde ledelsen i organisasjonen tro på at internering av jøder i konsentrasjonsleire ville få flere jøder til å emigrere (ibid.: 213). Ledelsen i både SD og Gestapo ble fra 1935 en faktor som økte tempoet i politikken overfor jødene, og som tok i bruk sterkere virkemidler (ibid.: 211).

At politikken overfor jødene ikke var samordnet ble tydelig i 1938.

Riksinnenriksministeriet ønsket å fjerne jødene fullstendig fra næringslivet samtidig

²⁷Reinhard Heydrich var leder i RSHA inntil 1942.

²⁸Werner Best var leder for avdelingen for forvaltning og rett i RSHA inntil 1940.

som formuene skulle konfiskeres. Blant andre protesterte SD mot dette, fordi deres mål om emigrasjon skulle oppnåes ved at jødene selv betalte for denne, og de gjenværende jødene skulle forsørge seg selv (ibid.: 214). Dette var en rasjonell og realistisk politikk for å få flest mulig til å emigrere. De mer radikale forslagene ville gjort emigrasjon vanskeligere, fordi få andre stater var interessert i å ta imot ubemidlede immigranter. Bare «the International Settlement» og den franske «Concession» i Shanghai i Kina tillot innreise av jøder eller andre, uten pass eller penger (Heppner 1995:39—40). I 1938 ble jødenes pass merket med en «J» etter påtrykk fra Sveits. Følgen av dette var at innreise til flere land ble vanskeliggjort. Gestapo var ikke imot denne merkingen. Dette mener Herbert var en suksess for Gestapo samtidig som det var et tilbakeslag for SD (1996:215). Denne uenigheten mellom Gestapo og SD kan brukes som et eksempel på hvor (spesielt kaotiske,) planløse og tilfeldige beslutningsprosessene i Det tredje riket var. Siden ble Gestapo og SD lagt inn under RSHA.

Utvisning av polske jøder

En hendelse som fikk vide og uante konsekvenser var at alle polakker som var bosatt i utlandet måtte kontrollere passet sitt, ellers ville det bli gjort ugyldig og innehaveren ble dermed statsløs. Årsaken til dette tiltaket fra polsk side var at mange polske jøder bosatt i Østerrike dro tilbake til Polen etter at Adolf Eichmann hadde begynt emigrasjonsvirksomheten sin der. Polske myndigheter fryktet at jødenes formuer skulle bli beslaglagt, og at de skulle bli fullstendig proletariserte (ibid.: 216). Mange polske jøder hadde også vært bosatt i Tyskland i årtier. Men de polske konsulatene nektet å fornye de polske jødenes pass. Tyske myndigheter forstod dermed at Tyskland ville få 70—75 000 statsløse jøder som ikke kunne emigrere noen steder. Deretter ga utenriksdepartementet fremmedpolitiet i Gestapo ordre om at alle polske jøder med gyldige pass skulle utvises (Schleunes 1990:237—38). Ved hjelp av alle disponible sikkerhetspoliti- og ordenspoliti-krefter skulle disse jødene arresteres og fraktes i godsvogner til den tysk-polske grensen. Denne aksjonen kan betraktes som et brudd med den tidligere politikken overfor jødene, som var mer rettet mot enkeltpersoner, eller bar preg av pogromer. Dette var den første aksjonen hvor byråkratiet og politiet var koordinert og kan betraktes som en forløper for mønsteret deportasjonene fulgte, etter at Tyskland hadde startet krigen (Herbert 1996:216—18).

Det jødiske spørsmålet ble først overført til politiet og deretter til RSHA, med Himmler som øverste sjef, til tross for Görings offisielle ansvar for jødespørsmålet. RSHA i SS utarbeidet planene for jødeutryddelsen. Det var en egen avdeling for rase og bosetting i SS. SS' virke i jødeutryddelsen startet med organisering av frivillig utvandring for jøder fra Tyskland allerede i 1936 (Höhne 1967:304). SS samarbeidet etter maktovertakelsen med sionistiske organisasjoner om utvandring til Palestina

(ibid.: 306). Men for SS var ikke en eventuell masseinnvandring av jøder til Palestina uproblematisk. Palestina kunne nemlig bli en sterk stat som arbeidet mot Tysklands interesser (ibid.: 308). SS sørget derfor for å overvåke de sionistiske gruppene i Tyskland (ibid.: 309). Den frivillige utvandringen ble etterhvert tvungen (ibid.: 310). Eichmann i SD effektiviserte utvandringsprosedyren grundig i Østerrike etter *Anschluss*, slik at alt papirarbeidet kunne ordnes på ett sted. Fordi de fleste jødene i Østerrike ikke hadde midler til å reise ut for, ble rike jøder som ønsket utreise avkrevet for betydelige summer slik at de betalte for fattigere jøder (ibid.: 311). Denne emigrasjonsvirksomheten gikk over all forventning.

Krystallnatten

Verken Himmler eller Heydrich fikk kjennskap til Krystallnatten²⁹ før pogromen var igangsatt (ibid.: 313). SS kritiserte pogromen fordi den kunne forverre forholdet til utlandet slik at grenser kunne bli stengt og den aktuelle fordrivningspolitikken måtte avsluttes (ibid.: 315). Etter Krystallnatten ble politikken overfor jødene endret. Den ble mer hensynsløs og radikal. På grunn av protestene mot formen Krystallnatten tok ble den ikke gjentatt. SS måtte samtidig bevise at den stille og legalistiske formen for politikk overfor jøder var både mer radikal og effektiv enn SAs gateaksjoner (Herbert 1996:221).

Utvandringssentraler

Tidlig i 1939 begynte SD og sikkerhetspolitiet den samme samlebåndspolitikken for utvandring i Tyskland som var brukt i Østerrike med hell. Initiativet til denne utvandringssentralen³⁰ kom fra Göring (Wannsee-Protokoll). Dette viser at SS ikke hadde full kontroll over politikken overfor jødene. Elementet av frivillighet i emigrasjonen forsvant etter at sentralen i Berlin krevde at 70 familier utvandret hver dag (Höhne 1967:318). Men masseinnvandringen til Palestina ble vanskeliggjort av mandatholderen Storbritannia. Det hersket en paradoksal situasjon i Det tredje riket: SD hadde et hemmelig samarbeid med sionister fra Palestina, samtidig var SD mot de radikale (i «jødespørsmålet») i utenriksdepartementet og partiet (ibid.: 319). Etter at Hitler hadde startet krigen stanset samarbeidet med sionistene, og den selvstendige politikken overfor jødene til SD opphørte (ibid.: 320). SS måtte nå finne nye løsninger på «jødespørsmålet». Etter okkupasjonen av Polen fant kontoret til Eichmann ut at jødene kunne flyttes dit. Han kjente ikke til andre løsninger i «jødespørsmålet» enn utvandring (ibid.: 321). Men denne løsningen ble mer og mer inhuman, deportasjon er et langt mer dekkende begrep enn tvangsemigrasjon (ibid.: 322).

²⁹ Natten mellom 9. og 10 november hvor nazistene myrdet og mishandlet jøder, brente ned synagoger og knuste vinduer i jødiske forretninger, i tillegg kom annet hærverk.

³⁰ Reichzentrale für jüdische Auswanderung

RSHA

RSHA var et overordnet organ i SS som ble opprettet i september 1939. Heydrich, RSHAs sjef var direkte underlagt Himmler. RSHA var en spesiell organisasjon. Den besto både av statlig sikkerhetspoliti, og sikkerhetstjeneste utgått fra NSDAP (Tuchel 1995:97). SS' form for antisemittisme var ikke den (tradisjonelle) vulgære antisemittismen som i NSDAP. Denne la stor vekt på at de økonomiske problemene var skapt av jødene, mens SS sto for en sterkt sosialdarwinistisk rasistisk antisemittisme. SS' form for antisemittisme vektla sterkt kampen mellom forskjellige «raser» for å «overleve». SS ønsket å forbedre den tyske rasen kunstig ved å konstruere et samfunn ved hjelp av sosial ingeniørkunst³¹ (Höhne 1967:299—300). Følgene av dette var at «asosiale», som for eksempel sinnssyke og «arbeidsskye» (arbeidsløse) kunne interneres i KZ, fordi det var SD som hadde fullmakt til å internere personer uten lov og dom (ibid.: 187). *Einsatzgruppen*³² som henrettet jøder i øst sto under RSHA-kommando. SS sto utenfor den vanlige tyske jurisdiksjonen, organisasjonen hadde egne domstoler.

4.3.7 Madagaskarplanen

Allerede under felttoget i Frankrike, i mai 1940, hadde tyske diplomater begynt å leke med en tanke om å samle alle Europas jøder på Madagaskar. Det ble lagt planer for emigrasjon i det tyske utenriksdepartementet. Eichmann i SD grep begjærlig denne planen. Men disse planene kunne ikke iverksettes før etter at krigen var avsluttet, fordi de allierte behersket farvannene omkring Madagaskar.

Skipskapasiteten var heller ikke tilstrekkelig for en slik oppgave. Planene ble oppgitt ganske raskt, og da sto ingen flere mulige landområder klare, verken for emigrasjon eller deportasjon (ibid.: 323—324). Først etter invasjonen av Sovjetunionen oppsto nye muligheter for deportasjoner.

Breitman hevder at Madagaskarplanen kun var et instrument for Himmler.

Madagaskarplanen var et ledd i å tilfredsstille Hitler, Göring og Hans Frank³³, i tillegg til å vise utenverdenen at Tyskland førte en «ansvarlig» politikk overfor jøder. Himmler brukte også planen til å sikre SS større innflytelse på politikken overfor

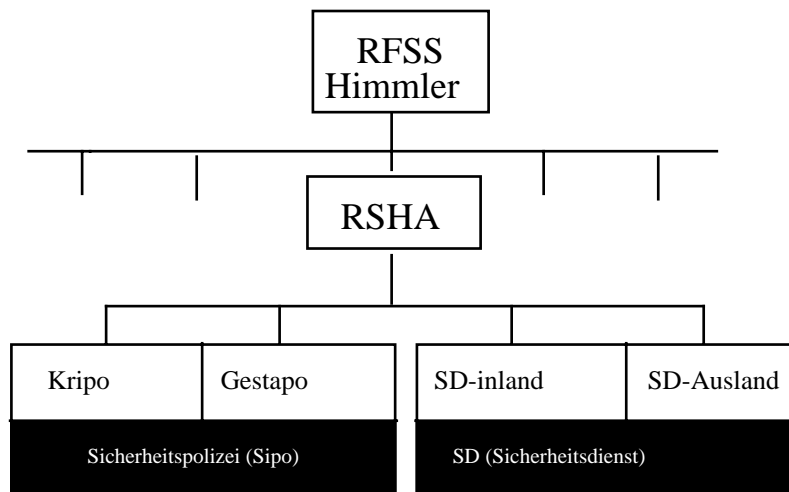
³¹ Baumann bruker motsetningene sosial ingeniørkunst vs naturen (1994:136).

³² Besto av medlemmer fra SS, nærmere bestemt: SD (Sicherheitsdienst) og Sipo (sikkerhetspolitiet) (Noakes 1974:620) og Gestapo. Den første oppgaven var massehenrettelser av den polske intelligentsiaen gjennom skyting. Tidlig under invasjonen av Polen ble noen jøder skutt av medlemmer av *Einsatzgruppen*. De hadde ikke tillatelse til dette, men Hitler ga et generelt amnesti for disse, og to uker senere sto ikke *Einsatzgruppen* under militær jurisdiksjon lenger (Burleigh and Wippermann 1991:100). Senere ble de også offisielt brukt til henrettelse av jøder og andre, også gjennom gassing (Burleigh and Wippermann 1991:66, 68). Gruppene besto opprinnelig av enheter fra SD, Kripo og Gestapo som hadde forskjellige oppgaver, henholdsvis etterretning, kriminalpolitisaker og politiske politisaker, men under større «aksjoner» samarbeidet alle enhetene (Herbert 1996:239). Senere ble det opprettet rene henrettelseskommandoer under Einsatzgruppen (ibid.: 242).

³³ Frank var generalguvernør i Polen.

jødene (Breitman 1991:122). Senere ble Madagaskarplanen brukt som et skalkeskjul over planene for masseutryddelse (ibid.: 139). For strukturalister har Madagaskarplanen reell betydning. De mener at selve jødeutryddelsen ikke var planlagt og at Madagaskarplanen derfor ga uttrykk for de reelle planene til RSHA.

Figur 4: Organisasjonskart over RSHA

Höhne (1967)

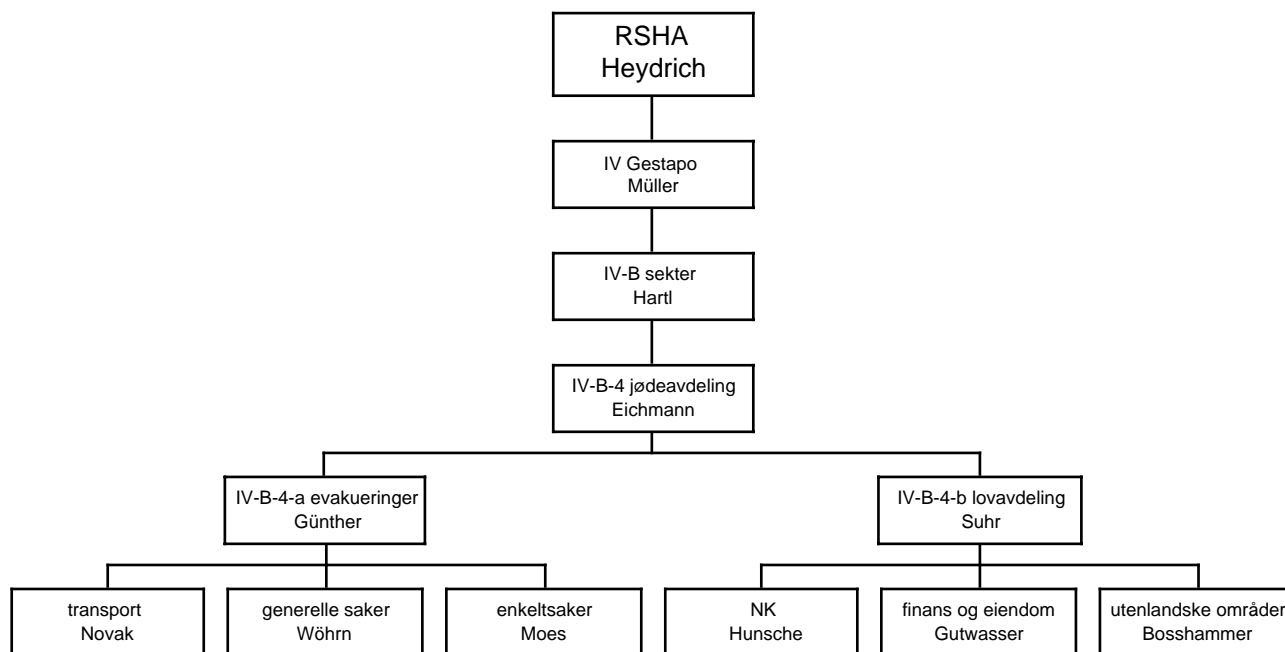
I perioden 1939—40 fantes det ikke noe enkelt, omfattende program for forfølgelse. Eichmanns plan var på kort sikt deportasjon til Generalguvernementet, på lang sikt Madagaskar. Mommsen mener at det er ingen grunn til å tro at Madagaskarplanen kun var et skalkeskjul for utryddelsesplanene (ibid.: 245).

En høytstående person i WVHA³⁴ forklarte etter krigen at utryddelsespolitikken kan dateres til tidlig i 1940 (Breitman 1991:97). Heydrich fikk ordre 31. juli 1941 om å forberede et utkast om den endelige løsningen av jødespørsmålet (Se Wannseekonferansen nedenfor) (Höhne 1967:324). Dette utkastet ble forberedt av Eichmann etter Heydrichs ordre. Utkastet, skrevet i et nøyte utvalgt byråkratisk språk, ga Heydrichs organisasjon mulighet for å iverksette tiltak overfor jødene i hele Europa (Hilberg 1985:400). «[M]ir in Bälde einen Gesamtentwurf über die organisatorischen, sachlichen und materiellen Vorausmaßnahmen zur Durchführung der angestrebten Endlösung der Judenfrage vorzulegen» var deler av innholdet i

³⁴ Wirtschafts-Verwaltungshauptamt (hovedkontoret for næringslivsforvaltningen) lå under SS (Breitman 1991:86).

utkastet fra Eichmann (Höhne 1967:324). Rudolf Höss³⁵ fikk direkte ordre fra Himmler om «den endelige løsningen» sommeren 1941 (Höss 1959:221—22).

Figur 5: Organiseringen av RSHA avdeling IV Gestapo

Etter Hilberg (1985:408—409)

Einsatzgruppen

Første gang *Einsatzgruppen* ble brukt, var under *Anschluss* av Østerrike. Til og med i Østerrike opptrådte de brutalt, selv om oppførselen ikke kan sammenlignes med den som *Einsatzgruppen* hadde i Polen et år senere. Også under okkupasjonen av Tsjekkoslovakia ble slike enheter brukt for sikre områder bak fronten. Enhetene besto av styrker fra SS. Under innmarsjen i Sudetenland ble enhetene truet med strenge straffer av Heydrich dersom antallet ulovligheter ikke ble redusert (Herbert 1996:234). Den brutale oppførselen i Østerrike var overfor «tyskere», altså «landsmenn», så det er ikke overraskende at oppførselen var brutal mot polakkene som var slaver og skulle behandles som undermennesker. I et utkast til Kommissarordren skulle *Einsatzgruppen* bli forpleid av hæren, men skulle være ordremessig underlagt RSHA. *Einsatzgruppen* fikk i dette utkastet mulighet til selv å avgjøre hvilke tiltak som var nødvendige for å henrette blant annet jøder, uten at hæren blandet seg inn (Höhne 1967:326). På denne måten fraskrev hæren seg alt ansvar for hva *Einsatzgruppen* foretok seg. Etter denne ordren skulle også hæren

³⁵ Höss var kommandant i Auschwitz.

skyte politiske kommissærer og den ville bidra til å gjøre nedskytingene av jøder mer akseptert i hæren (Breitman 1991:149—50).

Ikke bare *Einsatzgruppen*, men også grupper underlagt høyere SS- og politiførere (HSSPF) bestående av ordenspoliti, Waffen-SS og lokale hjelpemannskaper fra Baltikum og Ukraina, såkalte *Hiwis (Hilfswillige)*, hadde egne utryddingsaksjoner. Disse gruppene satte sin ære i å drepe flere jøder enn *Einsatzgruppen* (Höhne 1967:333). Også disse førerne var organisert i SS, men de var ikke direkte underlagt RSHA, men var derimot direkte underlagt Himmler (se Höhne tablå over SS). Himmler overvar selv en henrettelse av to hundre jøder utført av *Einsatzgruppen* i Minsk. Han fikk et så kraftig sjokk av opplevelsen at stabssjefen hans hadde problemer med å holde ham oppreist. Bare gradvis klarte han å samle seg etterpå. I en samtale med Einsatzgruppesjef Arthur Nebe mente Himmler at det måtte finnes en annen henrettelsesmetode. Heinz Höhne mener at dette var innledningen til bruk av gasskassetrokker (ibid.: 336). Eichmann overvar henrettelser med gasskassetrokker, og også han fikk problemer underveis. Han klarte ikke å følge hele henrettelsesprosessen. Så henrettelsesmetoden kan ikke ha blitt så mye mer «human» enn henrettelse ved skyting (ibid.: 343—4).

I Polen hadde jødene blitt internert i ghettoer i løpet av få måneder etter den tyske okkupasjonen. Heydrich sto bak denne ordren for å samle dem for senere emigrasjon (Höhne 1967:344). Massedrap på jøder i utryddingsleiren Chelmno ved hjelp av gasskassetrokker viste vei for senere masseutryddelse. Dette foregikk allerede 8. desember 1941 det vil si før Wannsee-konferansen ble holdt. Men metoden hadde vært brukt tidligere både i eutanasi-aksjonene og i Sovjetunionen.

Etter at eutanasi-aksjonene var for det meste avsluttet, ble erfarne mannskaper som hadde drevet med masse mord ved hjelp av gass ledige for nye oppdrag. Disse brukte deretter sin tekniske ekspertise i utførelsen av jødeutryddelsen (Burleigh 1991:165—66). I stedet for gasskassetrokker begynte Christian Wirth, fra kripo, å konstruere faste gasskamre. De ble bygget som et slags badehus med en dieselmotor ved siden av. Avgassene fra motoren ble ledet inn i huset og kvalte ofrene. Det ble anlagt appellplass, brakker og piggrådgjerder for at det skulle se ut som en «vanlig» konsentrasjonsleir. Den første leiren hvor slike gasskamre ble installert var Belzec hvor utryddelsen startet 17. mars 1942. (Dvs etter Wannsee.) I løpet av høsten 1942 var det etablert tre nye utryddingsleire, slik at det alt i alt ble fem slike leire. Nevnte Wirth var teknisk leder for alle utryddingsleirene. Alle disse sto under SS-Brigadeführer Odilo Globocniks kommando (Höhne 1967:345).

Det var andre i SS som hadde ansvar for installeringen av gasskamrene i Auschwitz-Birkenau. Gasskamrene der ble konstruert på en helt annen måte, uten bruk av

forbrenningsmotor. Gassen som ble brukt var en blåsyregass, egentlig til skadedyrbekjempelse (ibid.: 345). Auschwitzkomplekset skilte seg sterkt fra utryddingsleirene fordi det samtidig var en tradisjonell KZ (Auschwitz I), det var mange industribedrifter i tilknytning til leiren (Auschwitz III) som benyttet slavearbeidskraft derfra og ikke minst, en utryddelsesleir Auschwitz-Birkenau, (Auschwitz II).

Analyse av SS og RSHA

SS ble et svært viktig organ i Det tredje riket. Det var praktisk talt en stat i staten. SS var det overordnede organet som hadde størst betydning for jødeutryddelsen. RSHA i SS hadde en helt avgjørende betydning for hvilken politikk som ble ført overfor jødene. Utvandringspolitikken var initiert av RSHA. Planleggingen av jødeutryddelsen var RSHAs verk, men med hjelp fra førerkanselliets T-4 personell i etableringen av gasskamre i tre leire. Personell fra SS deltok i massedrapene på sovjetiske jøder og bemannet konsentrasjons- og utryddelsesleirene. Jødeutryddelsen kunne vanskelig vært utført uten SS. Selv om SS hadde hjelp av mange forskjellige organer og organisasjoner var SS' virksomhet helt grunnleggende i jødeutryddelsen. SS ville fått problemer med blant annet deportasjoner uten samarbeid med *Deutsche Reichsbahn* (DR).

4.3.8 Radikalisering og rasjonalitet i jødeutryddelsen

Radikaliseringen av forfølgelsen holdt seg hele tiden innenfor ideologien og var ingen trussel mot andre dominerende interesser i systemet (Mommsen 1991:175—76). Men arbeidskraften til jøder, sigøynere og andre ble ofret for ideologien, så det er ikke helt korrekt at den ikke gikk ut over andre interesser. KZ-fangenes arbeidskraft kunne også vært langt bedre utnyttet hvis forholdene hadde vært bedre for fangene.

Den nasjonalsosialistiske rasjonaliteten får et klart uttrykk i svaret fra riksminneriet for de okkuperte østlige områder på spørsmålet fra Rikskommissæren for de baltiske statene, Hinrich Lohse om det var mulig å utnytte latviske jøder som arbeidskraft. Svaret var svært klart etter at Rikskommissæren stoppet nedskytingen av jøder i Latvia. SS protesterte til Riksminneriet som deretter skrev at «jødespørsmålet» sannsynligvis har blitt gjort klart gjennom muntlig diskusjon. Økonomiske betraktninger er fullstendig irrelevant i løsningen av «jødeproblemet» (Noakes and Pridham 1974:487). Mommsen mener at propagandaen og den ekstremt uformelle måten den politiske virksomheten ble utført på gjorde det mulig å foreta slike beslutninger uten noen seriøs opposisjon (1991:178—80). I følge Götz Aly var det en helt spesiell tankegang og rasjonalitet som preget deler av planleggingsapparatet i Det tredje riket. Hvordan jøder kunne utnyttes som verdifulle arbeidere var en irrelevant problemstilling. Fordi planleggerne og andre i den nasjonalsosialistiske

eliten hadde ideer om at det eksisterte en kraftig overbefolkning i Øst-Europa var det viktigste å redusere folketallet. Samtidig ville bruk av jøder som arbeidskraft forsinke rasjonaliseringsprosessen innad i bedrifter. Derfor var det, stadig ifølge Aly, rasjonelt å drepe jøder (Aly 1996:151).

4.4 Andre strukturelle forhold

Det var mange forhold i Det tredje riket som kunne virke strukturerende på utviklingen av jødeforfølgelsene og jødeutryddelsen. Et viktig element i denne prosessen er lovgivning som vil være neste punkt.

4.4.1 Lovgivning

Hitler uttrykte at loven ikke skulle beskytte individet mot staten, men at loven først og fremst skulle sørge for at Tyskland ikke forsvant (Stern 1990:107). Lovene som angikk jøder viser dette til fulle når man tar i betraktning Hitlers antisemittisme.

Allerede i april 1933 ble de første lovene mot jøder vedtatt. Lovene gjaldt jødernes yrkes- og studiemuligheter. Disse skulle danne presedens for den videre lovgivningen i Det tredje riket. Av de lovene som er blitt betraktet som de viktigste i ettertid er de såkalte Nürnberglovene, laget i 1935. Nürnberglovene lovene omhandlet: offentlige embeter, profesjoner, seksuell aktivitet, forbud mot blandede ekteskap og forbud for jøder mot å ansette tyske hushjelpere under 45 år (Mommsen 1991:231). Jøder ble ikke definert som utlendinger etter de nye lovene, men de fikk heller ikke fullt statsborgerskap. Kun tyskere med fullt statsborgerskap kunne delta ved valg (ibid.: 230). Men etter 1938 hadde ikke denne rettigheten stor verdi, slik at den nominelle forskjellen ble liten mellom *Reichsbürger* og *Staatsangehörigen*³⁶ (jøder). Men den praktiske forskjellen mellom «ariske» tyskere og jøder ble langt større enn den hadde vært tidligere. Likevel var det ikke det mest radikale lovforslaget som ble vedtatt. Lovene gjaldt hel og halvjøder, det var forslag som inkluderte langt flere enn disse som ikke ble vedtatt. I følge Mommsen var deler av NSDAP langt fra fornøyd med lovene — fordi de ikke var radikale nok (ibid.: 230—231). Det ble også vedtatt strengere lover etter Nürnberglovene.³⁷

Byråkratiet sto ikke bak disse lovene slik at loven om «bevarelse av tysk blod og tysk ære»³⁸ og «Riksbürgerloven» likevel kan karakteriseres som en seier for NSDAP over byråkratiet (ibid.: 230). Departementene utsatte implementeringen av lovene.

³⁶ Undersått

³⁷ Et eksempel på den senere lovgivningen: Loven om beslagleggelse [av eiendom] og tap av tysk nasjonalitet fratok avkom av foreldre med hvor en var tysk og den andre var jøde sin nasjonalitet i 1939 (Mommsen 1991:231—232).

³⁸ «Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre» og «Reichsbürgergesetz» (Hofer 1957)

Nürnberglovene definerte klart hvem som var jøde, blanding av arier og jøde eller arier. Disse kriteriene ble satt opp etter et religiøst rasebegrep, ikke etter et «vitenskapelig» rasebegrep bygget på biologi³⁹ (Burleigh and Wippermann 1991:45).

Den legale eksklusjonen var på samme tid både en pådriver og hindring for emigrasjon. Spesielle skatter og vanskelige økonomiske forhold gjorde at mange ikke kunne emigrere. Dette gjaldt spesielt eldre mennesker. Ikke så få jøder trodde også at situasjonen var blitt stabilisert etter Nürnberglovene, og at forholdene i Tyskland ville bli bedre. Men det faktum å være satt utenfor samfunnet var naturligvis et incentiv for emigrasjon (Mommsen 1991:242). Av en jødisk befolkning på 503 000 i 1933 emigrerte 270 000 mellom 1933 og 1942 (Höhne 1967:306).

Mommsen mener at Hitler selv ikke hadde så stor interesse av lovregulering *per se*, og han var ingen ekstremist i disse sakene. Han inntok en kompromisstilling mellom partiet og byråkratiet. Forholdet til befolkningen var ikke uvesentlig (ibid.: 232).

4.4.2 Analyse av legale forhold

Schleunes hevder at lovgivning var den minst viktige delen av nasjonalsosialismens angrep på tyske og europeiske jøder (1990:110).

Rubenstein derimot mener at lovgivning var det første, og et svært viktig skritt mot undergangen. Lovene var med på å sette jødene utenfor det tyske samfunnet, og etterhvert som den jevne tysker ble mer og mer vant til dette, tenkte man mindre på nye overgrep. Lovgivningen var med på å hjelpe likegyldigheten overfor jødene å vinne fram. Tyskerne reagerte etterhvert ikke på at jødene ble behandlet dårligere og dårligere (Rubenstein 1975:4).

Herbert mener at politikken overfor jødene ble ført inn i legale former gjennom Nürnberglovene. Lovene var en hjelp for SD i å videreutvikle utvandringspolitikken (Herbert 1996:211).

Mommsen mener at Nürnberglovene ikke hadde så stor betydning. De kunne bli tolket og forstått på forskjellige måter. Det oppsto ingen kvalitativ ny situasjon etter at de var satt i kraft, hevder Mommsen (1991:230). Lovene ikke fikk noen umiddelbar virkning, men etterhvert ble betydningen stor. Også andre forfattere mener at lovgivning var et svært viktig steg på veien mot jødeutryddelsen. Det radikalt nye, og viktige med lovgivningen var muligheten for å definere hvem som var jøde og hvem som ikke var det. Jødeutryddelsen er umulig å tenke seg uten en klar definisjon på hvem som var jøde. Derfor var lovgivning et meget viktig steg på veien

³⁹ For tyske innbyggere som ikke var rene tyskere hadde deres religiøse tilknytning betydning. Hvis en person hadde to jødiske besteforeldre, men selv ikke var medlem av det mosaiske trossamfunn ble ikke denne personen regnet som jøde (Hilberg 1990:76).

mot jødeutryddelsen. Det var aldri tilfeldig hvem som ble drept under det nasjonalsosialistiske styret.

Lovgivningen var også viktig fordi den hadde vesentlige psykologiske implikasjoner. Sperrere mot diskriminering av en folkegruppe kan lett forsvinne når lovverket selv diskriminerer den samme folkegruppen. Det gir forfølgelsene av jødene en legitimitet som vanskelig kan etableres uten lovgivning.

Jødeutryddelsen ble organisert på en finurlig juridisk måte. SD og Sipo som utførte jødeutryddelsen sto utenfor vanlig tysk jurisdiksjon. Organisasjonene som var medhjelpere til jødeutryddelsen, men som ikke sto for drap, kamuflerte virksomheten som evakuering eller jødetransport (Broszat 1977:764). Disse sto under vanlig tysk jurisdiksjon, men på grunn av ordlyden i virksomheten de utførte, gjorde de ikke noe ulovlig etter daværende tysk rett (ibid.: 764).

Som nevnt under lovgivning så hadde nasjonalsosialistene før krigen sørget for at jødene mistet vanlige statsborgerlige rettigheter. Utenlandske jøder ble alltid fratatt statsborgerskapet før de ble deportert. Drapene i utryddelsesleirene skjedde ikke i det gamle *Reich*, men i Generalguvernementet som nasjonalsosialistene kalte området. Dette gjaldt ikke Auschwitz-komplekset og Chelmno. Området var tyskokkupert, men ikke innlemmet i det nye tyske riket. Dette hadde fordeler for nasjonalsosialistenes jødeutryddelses-prosjekt. Okkupasjonsmyndighetene trengte ikke å følge tyske lover der. Hvis man undersøker korrespondanse om jødeutryddelsen som ble sendt i Generalguvernementet viser det seg at den ofte var mer åpen enn tilsvarende korrespondanse i Tyskland. At tradisjonell tysk jurisdiksjon ikke skulle brukes i Generalguvernementet kan være én av årsakene til at de fleste utryddingsleirene ble lagt i dette området. Dette landområdet skulle aldri bli noen integrert del av riket. Gjennom denne beslutningen ble administrasjonen av Polen (Generalguvernementet) stilt fri i forhold til byråkratiet i selve riket. Det tradisjonelle tyske byråkratiet fikk derfor ingen innflytelse på den rasepolitikken som ble ført i Generalguvernementet (Noakes 1974:610).

«The fact that we are governing the territory [Poland] should enable us to purify the Reich territory also of Jews and Polacs. (...) Shrewdness and severity must be the maxims in this racial struggle in order to spare us from having to go into battle again on account of this country.»

Hitlers Førerdekret for å styrke den tyske nasjonen 7. oktober 1939 kort tid etter okkupasjonen av Polen (Noakes 1974:611).

Områdene i det vestlige Polen som ikke ble innlemmet i Generalguvernementet ble lagt inn under *Reich*, men også de fikk en helt spesiell status. Disse områdene var ikke underlagt normal tysk kriminallovgivning, slik at det ble et område for uteksperimentering av den nasjonalsosialistiske «nye orden» (Kershaw 1991:152).

Utryddings- og konsentrasjonsleirene Auschwitz og Chelmno lå i dette området som var lagt under Det tredje riket, og dermed tysk jurisdiksjon.

Primo Levi⁴⁰ hevder at herskerne hadde total dominans over fangene i konsentrasjonsleirene. Dette er ikke en årsaksfaktor til forfølgelsene, men til utryddelsen. Dominansen er et bevis på hvordan konsentrasjonsleirene og utryddingsleirene lot seg organisere og at de kunne fungere. Det var en enorm mengde meningsløse regler. De hadde som funksjon å bryte ned menneskeverdet hos fangene (Levi 1990:18—26).

Analyse av statsborgerskapets betydning

Statsborgerskapet er svært viktig. Et mennesket er lite beskyttet uten statsborgerskap, fordi rettighetene som menneske er uløselig knyttet til det (Rubenstein 1975: 14). Tap av statsborgerskap var en viktig forutsetning for den systematiske utryddelsen. Tyskerne var opptatt av formalia, derfor ble alle jøder som ble deportert til leire fratatt statsborgerskap, både tysk og andre. På denne måten var ingen av de drepte jødene subjekter i noen stat. De tyske lovene om statsborgerskap ble utvidet i 1941 ved at jøder som bodde utenfor riket automatisk mistet statsborgerskapet. I praksis ble derfor deporterte tyske jøder fratatt statsborgerskapet i det toget, de ble fraktet i, passerte grensen (ibid.: 33). Diskriminering og forfølgelse av statsløse avstedkommer ofte ikke de samme protester som diskriminering av statsborgere, fordi det ikke står noen statsmakt bak som kan beskytte dem. Her er det en viktig forskjell mellom henrettelsene av vestlige og østlige jøder. Massehenrettelsene ved skyting i øst bar ikke samme preg av å følge lover og regler. De lokale jødene ble ikke fratatt statsborgerskapet før de ble henrettet. De fleste henrettelsene, både i øst og Polen ble foretatt utenfor det tyske jurisdiksjonsområdet. Likevel sørget myndighetene for at vesteuropeiske jøder mistet statsborgerskapet. Statsborgerskapet hadde betydning i Vest-Europa, men for jøder som kom fra slaviske områder var det uviktig. Rubenstein forklarer dette med at hele statsapparatet var fullstendig ødelagt både i Polen og Sovjetunionen (ibid.: 32—33). Satt på spissen: fordi det ikke eksisterte noen stat, fantes det heller ingen statsborgere.

4.4.3 Kontinuitet mellom eutanasi-aksjonen»og jødeutryddelsen?

Eutanasi-aksjonen (T-4) var organiserte drap på handikappede, sinnssyke og psykisk utviklingshemmede. Ca 70 000 ble drept ved asylr rundt omkring i Tyskland (Kershaw 1993:97). De maskinmessige drapene på funksjonshemmede og mentalt tilbakestående åpnet for jødeutryddelsen senere (Mommsen 1991:180—81). Dette var ett trinn, kanskje det første, på stigen til jødeutryddelsen. Det var førerkanselliet og

⁴⁰ Levi, italiensk jøde, satt selv i konsentrasjonsleir.

ikke SS, som en kanskje skulle tro, som hadde ansvaret for eutanasi-aksjonen. Men SS var med i eutanasi-aksjonen gjennom bidrag av personell (Breitman 1991:198). Det kriminaltekniske instituttet under RSHA konstruerte gasskassevognene som ble brukt under noen av eutanasi-aksjonene (ibid.: 91). Nebe, sjef i Kripo var med i gruppen som utviklet gassing som drapsmetode (Burleigh and Wippermann 1991:144). Nevnte gassings-spesialist Wirth ble overført fra eutanasi-aksjonen i Brandenburg til jødeutryddelsen i Lublinområdet (Breitman 1991:199). Utryddings- og konsentrasjonsleiren Majdanek lå nettopp i dette distriktet. I følge Breitman kunne ikke Himmler overføre gassings-spesialister fra eutanasi-aksjonene til jødeutryddelsen på egen hånd. Han måtte gå gjennom førerkanselliet som hadde hatt ansvaret for eutanasi-aksjonen. Himmlers forespørsel om dette ble godkjent, og personellet overført (ibid.: 198). I alt 91 personer som hadde erfaring med gassing ble overført fra førerkanselliet til SS (ibid.: 200). De ble ikke formelt overført fordi de fortsatte å motta lønn fra T-4.⁴¹ Ikke bare gassings-eksperter ble overført fra T-4, men også sjåførere. T-4 personell fikk ansvarsfulle oppgaver under oppbygningen av utryddelsesleirene (Burleigh 1994:232—33).

I tillegg til den tekniske sammenhengen var det også en sterk forbindelse i formålet for begge utryddelsesaksjonene. Verken de handikappede, sinnssyke, psykisk utviklingshemmede eller jødene skulle leve videre, eller fortjente å leve videre i et nasjonalsosialistisk Tyskland, ifølge den offisielle ideologien.

På grunn av protester fra blant annet kirken ble eutanasi-prosjektet offisielt avsluttet i september 1941, men Michael Burleigh og Wolfgang Wippermann hevder at eutanasi-aksjonen ble avsluttet fordi det opprinnelige målet om reduksjon av disse pasientgruppene var nådd (1991:153). Drapene fortsatte etter september 1941 i det skjulte gjennom bevisst utsulting og bruk av medikamenter, og var organisert av hvert enkelt sanatorium eller asyl (Burleigh 1994:238—40).

Den konkrete organiseringen av eutanasi-aksjonen og jødeutryddelsen viser at det er en klar kontinuitet mellom dem. At overføringen av personell mellom T-4 og RSHA måtte ha godkjennelse på et høyt nivå utenfor SS viser at personer utenfor SS for det første måtte godkjenne overførselen, og for det andre måtte forstå hvilke planer som var lagt for behandlingen av jødene.

4.4.4 Antisemittisme

Mommsen hevder at antisemittiske følelser ikke ble så lett mobilisert i den tyske befolkningen, det var lettest i de øvre klassene. Den konservative nasjonalistiske eliten i byråkratiet motsatte seg ikke krenkelser av jødene selv om de gikk helt klart

⁴¹ Kontoret som organiserte eutanasi-aksjonen. Tiergartenstrasse 4 var adressen til kontoret, derfor forkortelsen. Den kunne heller ikke forbindes med noe bestialsk.

ut over loven. Det samme var tilfelle i *Wehrmacht* og domstolene. Den manglende suksessen for nasjonalsosialistene med boikott av jødiske butikker og Krystallnatten viste at det var vanskelig å sette press på jødene ved å utløse folkelig harme (Mommsen 1991:241).

Alt i alt var det ingen klar gjennomtenkt strategi i jødeforfølgelsene før *Wehrmacht* gikk inn i Polen. Først etter innmarsjen i Sovjetunionen åpnet de store mulighetene seg. Før krigen var emigrasjon i stor stil løsningen. Burleigh og Wippermann hevder at emigrasjon var målet i alle fall til 1938 (1991:88).

4.4.5 Utenrikspolitiske forhold

Inntil desember 1937 hadde finansminister Hjalmar Schacht klart å utsette forskjellige tiltak mot jødene av hensyn til handelen med utlandet. Ingen stormakter gjorde noe for å stanse Hitlers fremferd i Tsjekkoslovakia og Østerrike. Denne utenrikspolitiske suksessen etter 1938 gjorde at Hitler ikke trengte å ta hensyn til andre makter. Tidligere måtte det tas hensyn til de andre stormaktene på grunn av trussel om boikott av tyske varer i Storbritannia og USA (Noakes and Pridham 1974:471). Suksessen med *Anschluss* av Østerrike førte til en ytterligere arisering⁴².

4.4.6 Krigføringens betydning for jødeutryddelsen

I dette avsnittet vil jeg konsentrere meg om krigføringen i Sovjetunionen og Øst-Europa. Krigføringen i øst ble ført uten tanke på Haag- og Genevekonvensjonene om behandling av sivile, krigsfanger, syke og sårede etc (se for eksempel Heer 1996:139). I Vest-Europa var krigføringen mer konvensjonell på dette området, men ikke lytefri. De offisielle reglene for tyske soldater avviker ikke fra konvensjonene som var gyldige på denne tiden (Dickerson 1995—1996), men reglene ble ikke fulgt under krigføringen i øst. En tysk generalfeltmarskalk, Walter von Reichenau, ga instruksjoner om hvordan tyske soldater skulle oppføre seg i Sovjetunionen, og disse instruksene stred sterkt mot konvensjonene. Et eksempel: «Das Verpflegen von Landeseinwohnern und *Kriegsgefangenen*, die nicht im Dienste der Wehrmacht stehen, an Truppenküchen ist eine ebenso miß-verstandene Menschlichkeit wie das Verschenken von Zigaretten und Brot» (von Reichenau 1941) [min uthevelse]. Mommsen mener at fordi Sovjetunionen ikke hadde underskrevet noen internasjonale konvensjoner om opptreden i krig følte ikke den øverste tyske ledelsen og *Wehrmacht* seg bundet av disse konvensjonene. I tillegg var de sovjetiske soldatene og offiserene definert som undermennesker. Krigsfangeleirene som ble opprettet for sovjetiske politiske kommissærer og offiserer ble i følge Mommsen fundamentale for utryddelsesleirene (1991:180—82).

⁴² Dette var tvangssalg av jødiske bedrifter til tyske privatbedrifter eller statsbedrifter. Salgsbetingelsene var svært ufordelaktige for jødene, prisene var lave og summene ble hovedsakelig utbetalt i ikke-konvertibel valuta.

Etter angrepet på Sovjetunionen ble Kommissarordren utstedt og *Einsatzgruppen* begynte massehenrettelsene av jøder. *Kommissarbefehl* ble utstedt under et påskudd om å sikre de bakre områdene i stridssonen. Hitler hadde erklært at krigen mot Sovjet var en utryddelseskrig. Mommsen mener at kommissarordren bare ble gitt muntlig, og han framholder videre at det ikke var tatt noen avgjørelse om å utrydde hele den jødiske befolkningen og at det derfor ikke bare var rasistisk bakgrunn for Kommissarordren. Hitlers utsagn om utryddelseskrig har sannsynligvis også med den for Hitler viktige kampen mot bolsjevismen å gjøre. Men Hitler satte ofte likhetstegn mellom jøder og bolsjeviker. I følge Hitler satt jødene med hele makten i Sovjetunionen, og bolsjevismen var jødedommens forsøk på å oppnå verdensherredømme (Hitler 1941b:281—82). Derfor er det vanskelig å vurdere hvor viktig dette momentet er.

Generelle konsekvenser av krigstilstanden var fordelaktige for utførelsen av jødeutryddelsen. Død og lemlestelse kom nærmere store deler av befolkningen fordi mange, eller de fleste kjente noen som var blitt drept. Verdien av et menneskelig synker når så mange blir drept på en gang. I følge Arendt forutså Hitler at samvittighetskvalene ble mindre fordi det var krig (1965:113). Befolkningen blir mer ansent, den kan godta hardere virkemidler enn i fredstid. Sensur er helt vanlig i krigstid, også i demokratier, jevnfør de alliertes opptreden overfor massemedier under Golf-krigen. Propaganda er vanlig for å oppildne befolkningen til strid, den blir brukt både av demokratiske regimer og autoritære regimer. Denne innsatsen kan også rettes mot en intern fiende. Argumentasjon om at en intern befolkningsgruppe virker som en femtekolonne vil sannsynligvis virke sterkere i en krig enn i fred. Propagandaen mot jødene besto nettopp av påstander om femtekolonnevirksomhet og at jødene skulle dolke resten av Tyskland i ryggen (jevnfør pkt 4.1 ovenfor).

For nasjonalsosialistene var krigen den ultimate kampen mellom over- og underraser. Goebbels mente selv, uten å presisere dette nærmere, at krigen åpnet automatisk for nye muligheter som ville vært umulige i fredstid⁴³ (Schleunes 1989:70)

4.4.7 Wannsee-konferansen

Det var mange problemer som måtte løses før utryddelsen av de tyske jødene kunne begynne. Hvordan jøder i blandete ekteskap, jøder i krigsviktig industri og utenlandske jøder skulle behandles måtte finne sin løsning. Dette var problemer Heydrich ikke kunne løse på egen hånd, han måtte ha bistand fra andre departementer og organer som hadde myndighet i jødiske saker (Hilberg 1985:403). I innbydelsen Heydrich sendte ble kun begrepet «endelig løsning» brukt.

⁴³ Goebbels utsagn er fra 1942 eller 1943.

Wannsee-konferansen som lanserte utryddelsesprogrammet for utvalgte tyske ledere ble arrangert i januar 1942. Deltakerne representerte et bredt tilfang fra innenriks-, utenriks-, justisministeriet, partikanselliet, rikskanselliet, fireårsplanene (for økonomi) og ikke minst SS. Også representanter fra rase og bosettingskontoret, ministeriet for østområdene og Generalguvernementet var tilstede (Wannsee-Protokoll).

Konferansen ble arrangert for å klargjøre sentrale spørsmål i forberedelsen av «den endelige løsningen». Riksmarskalk Göring ønsket et utkast hvor alle organisatoriske og praktiske og økonomiske forhold i utførelsen av jødeutryddelsen ble beskrevet. Dette fordret en koordinasjonskonferanse. Denne konferansen er senere blitt kalt Wannsee-konferansen. I den offisielle protokollen fra konferansen blir uttrykket «die Endlösung der Judenfrage» (den endelige løsningen av jødespørsmålet) brukt. Det forekommer ingen eksplisitte uttrykk om drap i rapporten, ordene er omhyggelig utvalgt. Men gjennom kjennskap til eufemismene nasjonalsosialistene brukte om jødeutryddelsen, så er det flere avsnitt som viser direkte til jødeutryddelsen. Protokollen beskriver først hvor mange jøder som var bosatt i det tysk-okkuperte Europa, deretter problemer med emigrasjon. Neste del tar for seg hva som skulle gjøres, evakuering (deportasjon) av alle Europas elleve millioner jøder. Igjennom «den endelige løsningen» skulle de som er fysisk skikket til det settes til veibygging. Mange jøder ville falle bort (*ausfallen*) under arbeidet. Protokollen beskriver nøyaktig hvem som skulle deporteres til øst. Det er satt opp definisjoner for blandede ekteskap, *Mischlinge* av forskjellige grader og aldersgrupper. Hvordan mulighetene for deportasjoner fra forskjellige okkuperte land var ble også behandlet (Wannsee-Protokoll).

Statssekretær Dr Josef Bühler, fra embetet for Generalguvernementet, så det som ønskelig at «den endelige løsningen» startet i Generalguvernementet. «Jødene må fjernes (*entferne*) fra Generalguvernementet så raskt som mulig, fordi de bringer med seg epidemier og skaper permanent økonomisk kaos gjennom svartebørshandel. Av 2,5 millioner er de fleste ikke i stand til å arbeide», fastslo Dr Bühler (Wannsee-Protokoll). Samtidig beskriver rapporten hvordan evakueringen av spesielt tyske jøder, men også andre europeiske jøder som bodde i tyskokkuperte områder, til Generalguvernementet skulle foretas. De kunne ikke bare forsvinne av seg selv. Protokollen fra Wannsee viser at det til slutt ble diskutert forskjellige løsninger for hvordan «jødeproblemet» skulle løses. I denne diskusjonen slo både Gauleiter Dr Alfred Meyer, fra riksministeriet for de besatte områdene i øst, og statssekretær Dr Bühler fast at forberedende tiltak omgående måtte settes i verk, uten å uroe befolkningen i de aktuelle områdene. Men hvilke løsningsforslag som ble drøftet, er

ikke skrevet ned i den offisielle protokollen. Utsagnet om at jødene måtte fjernes fra territoriet er det mest konkrete om jødeutryddelsen.

Heinsohn mener at siden eksperimenter med gassing allerede hadde begynt med sovjetiske krigsfanger i Auschwitz i 1941 var det mer tale om sandpåstrøing enn reelle beslutninger på Wannsee-konferansen (1995:28).

Nasjonalsosialistene hadde erfaring fra tidligere med å drepe handikappede med gass. Som vist nedenfor så er det mye som tyder på en sterk sammenheng mellom drapene ved masseskyting i Sovjetunionen og gasskamrene i Polen og Generalguvernementet. Konferansen var på en måte ikke noe avgjørende skritt for jødeutryddelsen, slik som mange tror. Det var heller en orienteringskonferanse for høytstående tjenestemenn.

Strukturell analyse av Wannsee-konferansen

Raul Hilberg er strukturalist i sin oppfatning av Wannsee-konferansen. Han mener at veien mot jødeutryddelsen først ble klar i løpet av sommeren 1941 (Hilberg 1985:402).

Mayer i *Why did the Heavens not Darken?* tolker Wannsee-konferansen annerledes enn mange andre. Han bruker brevet Heydrich fikk av Göring i slutten av juli 1941 om å forberede en konferanse om løsningen av jødespørsmålet som et argument for sitt syn. I teksten er det ikke vist til massebord. Mayer mener at både teksten og konteksten viser til at det var en ytterligere emigrasjon som var ment. Videre hevder han at Heydrich ble kontaktet som politiker i SS-staten som skulle administrere *Lebensraum* i øst, ikke som leder av *Einsatzgruppen* (Mayer 1990:291—92). Situasjonen endret seg sterkt fra Heydrich fikk oppdraget og konferansen ble holdt. Ledelsen trodde fortsatt på en rask seier over Sovjetunionen sommeren 1941, mens i løpet av september forsvant dette håpet (ibid.: 298).

Mayer undersøker Wannsee-rapporten og tolker utsagnene derfra direkte. Resultatet av dette er at han ikke er sikker på i hvilken grad mord og utryddelse ble diskutert på møtet. Han er usikker på om språket som ble brukt var et kodespråk, og i så fall, om det ble forstått av alle deltakerne (Mayer 1990:304). Hadde egentlig Heydrich en oppfatning om «den endelige løsningen», spør Mayer (ibid.: 304). Det uavklarte punktet i Wannsee-rapporten er hva som skulle skje med de jødene som overlevde tvangsarbeidet. De skulle behandles tilsvarende (entsprechend) som de jødene som ikke hadde overlevd. Jødene som ikke ble valgt ut til å arbeide skulle evakueres til transittghettoer for siden å transporteres lengre øst (ibid.: 305).

Mayer mener at Heydrich ikke var klar over at Himmler hadde bestemt seg kort tid før konferansen for å utnytte jødene økonomisk i konsentrasjonsleirene (ibid.: 310).

Mommsen (1991:235) mener at massehenrettelsene i øst ikke er identisk med «den endelige løsningen». Den startet ikke før mars 1942, det vil si etter Wannsee-konferansen.

«However, it is crucial to distinguish between the partial destruction of the Jews from eastern Europe, based on the Commissar Order, and the systematic policy of the Final Solution, in spite of the fact that the latter developed from the former.»

Mommsen (1991:236).

4.4.8 Utførelsen av jødeutryddelsen

Mange trodde etter krigen at «den endelige løsningen» ble utført av en begrenset krets, enten av SS eller bare Totenkopf-avdelingene i SS. Dette er blitt motbevist av senere forskning. *Wehrmacht*, både gjennom overkommandoen for *Wehrmacht* og overkommandoen for hæren, var involvert, og tyske hærenheter ga støtte i Sovjetunionen (se Heer 1996). *Reichsbahn*, *Reichsbank*, diplomatiet, siviladministrasjonene i de okkuperte statene, tysk og ikke-tysk politi ga aktiv støtte i en eller annen form (Mommsen 1991:225).

Jødeutryddelsen krevde et betydelig samarbeid av en lang rekke offentlige etater, både statlige og kommunale. Michael Zimmermann i *Die Gestapo, Mythos und Realität* bruker et eksempel om jøder fra Essen som skulle deporteres til Theresienstadt via en oppsamlingsplass i Düsseldorf. Han ramser opp Gestapo, politikammeret⁴⁴, ordenspolitiet, arbeidskontoret, folkeregisteret⁴⁵, kommunekassereren⁴⁶ og boligkontoret⁴⁷; fra *Deutsche Reichsbahn*⁴⁸ deltok personell fra generaldriftsledelsen vest⁴⁹, jernbanedireksjonen Essen⁵⁰ og ved jernbanestasjonen Essen-Nord. Dette var mest lokale institusjoner i Essen, men også overregionale og regionale organer, jødene ble fraktet videre til konsentrasjonsleiren med godstog fra Düsseldorf. (Hilberg (1987:35) om organiseringen av *Deutsche Reichsbahn*.) Der ble ytterligere personell fra Stapo, Sipo, SD, Orpo, Kripo, rettsvesenet⁵¹, *Regierungspräsidium*, *Oberfinanzpräsidium* avdeling for beslagleggelse av jødiske formuer, *Waffen-SS*, hovedjernbanestasjonen og jernbanepolitiet satt i sving. I tillegg kom personell fra SS på høyere nivåer, rikssamferdselsministeriet⁵² og jernbaneansatte langs ruten til Theresienstadt. Også private banker ble brukt til å deponere penger beslaglagt fra de

⁴⁴ Polizeipräsidium

⁴⁵ Einwohnermeldeamt

⁴⁶ Finanzamt

⁴⁷ Wohnungsamt.

⁴⁸ Gestapo betalte en fast tariff pr personkm hos *Deutsche Reichsbahn* (DR). Trafikkministeriet ga en spesiell grupperabatt (50% av 3. klassepris) hvis det var flere enn fire hundre jøder som skulle deporteres med det samme toget (Hilberg 1987:43).

⁴⁹ Generalbetriebsleitung West (Essen)

⁵⁰ Reichsbahndirektion Essen

⁵¹ Amtsgericht

⁵² Reichsverkehrsministerium

deporterte jødene (Zimmermann 1995:369—70). Dette viser at deportasjonene krevde høy grad av koordinasjon av mange institusjoner og fordret store organisatoriske ressurser. Arbeidsdelingen og hierarkiet bidro til at ansvaret ble oppsplintret slik at det psykiske presset ble mindre for forfølgerne (ibid.: 370). Ingen ansatte i *Deutsche Reichsbahn* sluttet i jobben eller protesterte mot transporten og behandlingen av jødene (Hilberg 1987:91—92). Rutinisering av deportasjonene gjorde det enklere å glemme hva som egentlig foregikk (Zimmermann 1995:371). Men med så mange impliserte organer og personer er det vanskelig å holde jødeutryddelsen hemmelig. I følge Hilberg ble ikke bestemmelsesstedet for «spesialtogene» med jøder holdt hemmelig. I jernbanekretser var dette kjent (Hilberg 1987:92). Togene med deporterte jøder ble definert som livsviktig eller viktig for krigens gang slik at det var enklere å skaffe blant annet togmateriell, kjøretillatelse og kjøreplaner (ibid.: 63—64).

Wehrmacht måtte noen ganger finne seg i å stå bak SS' behov for deportasjon av jøder i tildelingen av togtransport (ibid.: 87). Enkelte tog ble definert som militærtog for å øke prioriteten (Hilberg 1985:414).

Hvordan fjerningen av de moralske skrankene blant KZ-vaktene i *Einsatzgruppen* kunne skje er et viktig spørsmål. Dette trenger ikke primært å ha noe med antisemittisme å gjøre. Teknokratiske eller underdanige holdninger kan være like viktige som blind rasisme eller bare herming av de antijødiske nasjonalsosialistiske klisjeene (Mommsen 1991:225). Nasjonalsosialistene skulle gjennom jødeutryddelsen hjelpe historien. I følge nasjonalsosialistene selv fratok dette dem for det moralske ansvaret for jødeutryddelsen (Karlsson og Ruth 1983:82). Eichmann anførte i retten at han bare hadde utført «statshandlinger», ikke personlige handlinger som kunne prøves for en rett. Han hadde bare vært lydlig overfor den nasjonalsosialistiske tyske stat (Arendt 1965:37—38).

Den konstant eskalerende brutaliteten som avmoraliserte og bedøvet følelsene til utenforstående var en forutsetning for utførelsen. De som var med på udådene klamret seg til påskuddet om at arbeidet de utførte var en fæl nødvendighet. Selvrettferdiggjøringen var et produkt av beslutningsprosessen (Mommsen 1991:181,183—4).

Mommsen mener at Himmler brukte store deler av sin energi på et program som for Hitler hadde lavere prioritet enn krigen (ibid.: 239). Synspunktet til Mommsen om at jødeutryddelsen ble lavere prioritert enn krigen av Hitler virker underlig. Hvorfor brukte han da så enorme ressurser på dette slik at det helt klart gikk ut over krigføringen? Utsagnet er selvmotsigende i forhold til andre uttalelser fra Mommsen om bruk av ressurser. Himmler og Heydrich spilte en avgjørende rolle i implementeringen av jødeutryddelsen, men det betyr likevel ikke at de kan forklares bare ved hjelp av personer (ibid.: 239). Jäckel mener at krigføringen og

jødeutryddelsen hadde like høy prioritet, og at det var en direkte sammenheng mellom dem (1981:62). Spesielt Sebastian Haffner mener at det var en direkte årsakssammenheng mellom jødeutryddelsen og krigføringen. Han mener at Hitler allerede i 1942 forsto at krigen var tapt⁵³, men at den måtte fortsettes for å opprettholde jødeutryddelsen, både for å vinne tid og for å beherske de områdene der jødene befant seg (Haffner 1979:138). Haffners konklusjon er at jødeutryddelsen hadde høyere prioritet enn krigen, fordi sistnevnte skulle bidra til utførelsen av jødeutryddelsen.

Mommsen ser for seg at massedrapene skjedde i slutten av en kompleks politisk prosess, og videre at intern antagonisme innad i systemet etterhvert fjernet alle alternative muligheter, slik at den fysiske utryddelsen var den eneste utveien som var igjen. Den ble ikke utført etter en omhyggelig plan. Schleunes mener at det var en prøve-og-feile metode (Mommsen 1991:239).

Før 1941 forsøkte forskjellige avdelinger og partiorganer å sikre sin egen autoritet over området. Resultatet var en kontinuerlig eskalering i jødeforfølgelsene. Sett i ettertid vil det være mulig å sette de forskjellige trinnene som logiske trinn i en koherent plan. Mommsen mener at det ikke er mulig å bringe så mye rasjonalitet inn i motivene til initiativtakerne. Det var andre motivasjoner også: *Gauleiter* ønsket å erklære sitt *Gau* for *judenrein*; RSHA ønsket å etablere SS som et økonomisk imperium; industri og bank ønsket billig arbeidskraft og middelklassen fikk én konkurrent mindre. Det var en offisiell støttet korrupsjon som tjente på jødene.

Tidlig i 1942 ble det gjort forberedelser til massedrap i Generalguvernementet, (men ifølge Mommsen var dette selektive likvidasjoner). Han fremholder videre at dette var et midlertidig tiltak i krigens unntakstilstand og at jødene i de okkuperte statene var opprinnelig tenkt brukt i arbeidsmobiliseringen. Mobiliseringen ble ikke oppfylt (ibid.: 248).

Gasskassevogn⁵⁴ ble brukt i mellomstadiet mellom masseskyting og utryddelsesleire i øst. Vognene ble konstruert av den tekniske avdelingen i RSHA (Hilberg 1985:871). Kassevognene ble tatt i bruk fra september 1941 i blant annet Einsatzkommandoer (Heinsohn 1995:29). De ble tatt i bruk for å spare den psykiske helsen til soldatene som deltok i massehenrettelsene (Klee et al 1991:69).

Gasskassevognene ble tatt ut av bruk etter forholdsvis kort tid. Det var fortsatt en gasskassevogn i bruk i fram til mars 1942 i Serbia da det ikke eksisterte noe «jødeproblem» lenger. Kassevognen ble overført for videre bruk i Hviterussland

⁵³ Fest mener at Hitler forsto at krigen var tapt etter at vinteren 1941/42 satte inn for fullt med streng kulde i Sovjetunionen. De tyske soldatene var ikke vinterutstyrt (Fest 1973:555).

⁵⁴ Kassevogn hvor eksosen blir ført inn i varerommet, og menneskene som var stuert sammen der ble kvalt av CO (karbonmonoksyd).

(Hilberg 1985:691—92). Skrikene fra menneskene som holdt på å bli kvalt, var en av årsakene til at de ble tatt ut av bruk.

Tyskerne ble etterhvert likegyldige overfor jødene skjebne. Blant annet fordi jødene nærmest var fjernet fra det offentlige livet tidligere, var det få som la merke til behandlingen de fikk. Det totalitære samfunnet gjorde at deler av befolkningen ble nærmest tvunget inn i forskjellige organisasjoner, som *Hitlerjugend*, for oppdragelse, og samfunnet ble etterhvert atomisert. Atomiseringen av det tyske samfunnet bidro til indifferensen (Mommsen 1991:242) fordi få brydde seg om skjebnen til andre. I tillegg kom krigen med de følger som er nevnt ovenfor. Godt ute i krigen ble blant annet matvaresituasjonen dårligere, slik at den jevne tysker hadde nok med å skaffe mat, og sørge for å overleve.

Forskjellige typer leire var et viktig trekk i det nasjonalsosialistiske Tyskland. Det fantes et enormt antall leire⁵⁵ (Goldhagen 1996:170). Vanlige tyskere hadde kjennskap til at det fantes leire, det var arbeids-, omskolerings- og ungdomsleire (Mommsen 1991:240). At det er en himmelvid forskjell på disse leirene og utryddingsleire ble de ikke gjort oppmerksom på. Men leir ble et slags samlebegrep. Det var ikke uvanlig at folk ble sendt fra en leir til en annen. Derfor var det stor trafikk av mennesker som ble sendt mellom de forskjellige leirene. Mange jøder var allerede samlet i arbeidsleire eller konsentrasjonsleire, noe som gjorde det enklere å sende dem til utryddelsesleire. I tillegg døde svært mange gjennom arbeid i konsentrasjonsleirene. Mange tyskere trodde på fiksjonen om at jødene var mobilisert for å arbeide. I tillegg gjorde deportasjonene til konsentrasjonsleirene (transittleire) dem usynlige for resten av befolkningen (ibid.: 249).

4.4.9 Analyse av den økonomiske situasjonen og syndebukker

Jødene har flere ganger opp gjennom tidene blitt erklært som syndebukker. Devaluering av folkegrupper og etablering av syndebukker gjør «hevne» gjennom voldelig atferd mot syndebukken enklere. Folk som blir betraktet som onde eller verdiløse «fortjener» å lide. Det kan også være materielle fordeler ved at arbeidet og/eller eiendommen til syndebukken blir overtatt av andre. Til slutt blir det et fellesskap av dem som har utpekt syndebukken.

De store økonomiske problemene i mellomkrigstidens Tyskland med depresjon, høy arbeidsledighet og inflasjon gjorde livssituasjonen vanskelig for svært mange tyskere etter 1.verdenskrig. Tyskland måtte også betale høye krigserstatninger til de allierte etter krigen.

Ervin Staub bruker en forutsetning om vanskelige livsforhold for å vise etablering av syndebukker og mange forhold kan tale for en slik etablering i Det tredje riket (Staub

⁵⁵ Det fantes mer enn 10 000 leire i Tyskland og det tysk-okkuperte Europa.

1995). Usikkerheten i økonomien, arbeidslivet og politikken i Weimarrepublikken gjorde utpekelsen av en syndebukk nærliggende også etter etableringen av Det tredje riket.

Syndebukken gjør at folket tror at problemet kan kontrolleres og forutsees, og i tillegg fjernes folkets ansvar. Skylden for egne problemer forsvinner og en økende selvfølelse er resultatet (Staub 1989:48). Tyskerne kunne derfor føle seg overlegne overfor jødene.

4.4.10 Alternativ etikk og moral

Den nasjonalsosialistiske retorikken introduserte en ny moralkodeks for utførelse av arbeid. Ansvar basert på tradisjonell borgerlig moral ble erstattet med ansvar basert på en nykonstruert moralkodeks. I denne kodeksen var verdier som: «Gjøre ens plikt», «lojalitet», «ære» og «bevare landet» svært viktige. Disse begrepene ble brukt for å forsvare regimets handlinger, som selvrettferdiggjøring av regimets representanter, og for å avtvinge lojalitet (Mommsen 1991:226).

Deler av den nasjonalsosialistiske ideologien bygget på en estetisk utopi, en tese om at skjønnhet er sannhet. Negasjonen til dette vil være at det grusomme (stygge) ikke er sannhet. Jødedommen ble deretter definert som heslig og måtte derfor fjernes (Hagtvet 1984:117). Samtidig var tyskerne det definitive herrefolket som hadde en ubetinget rett til å skape sine egne normer. «Skjønnhetskulten og rasemyten bidro til å svekke normale moralske kontrollinstanser ved å forkle brutaliteten og makten som idealisme og offervilje» (ibid.: 117). For nasjonalsosialistene var «judeutrotningen ett självforsvar» (Karlsson og Ruth 1983:82). Nasjonalsosialistene hadde en oppfatning om at hvis de ikke kjempet mot jødene var nasjonalsosialistene i kamp mot naturen (ibid.: 82). Fordi nasjonalsosialistene mente at det var en lovmessighet i historien var utryddelsen av jødene forutbestemt. I sin egen oppfatning bidro nasjonalsosialistene derfor kun til at utryddelsen av jødene gikk raskere enn den ellers ville gjort uten deres medvirkning.

Skjønnhetslengselen til nasjonalsosialismen satte den istand til å unngå en direkte konfrontasjon med den tradisjonelle moralen. For nasjonalsosialistene kunne ikke en handling vurderes etter hvor grusom den var i kampen mot det stygge, men etter hvor formålstjenlig den var for å oppnå skjønnhet (Hagtvet 1984:118). Jeg vil hevde at denne alternative moralen som ble innført ga sterke føringer slik at mulighetsrommet for jødeutryddelsen lot seg åpne.

Rettferdiggjøringen av mordene utført av *Einsatzgruppen* reflekterer behovet for å forsvare en kriminell handling som gikk forbi enhver forbindelse med rasistisk-biologisk antisemittisme. Nasjonalsosialistene måtte knytte massedrapene til den alternative moralen gjennom bruk av begreper som lojalitet. I tillegg var en

psykologisk rettferdiggjøring en betydelig bestanddel av det som gjorde henrettelsesaksjonene mulige å gjennomføre. Det var to rettferdiggjøringsmetoder: a) epidemifare b) avverge alt samarbeide mellom jøder og fienden (Höhne 1967:337). Fra 1942 ble det brukt en tese om at alle jøder var partisaner; menn, kvinner og barn (ibid.: 337). Dette var også et viktig strategisk trekk for å få mer omfattende støtte fra hæren til henrettelsene (ibid.: 338). Hæren hadde nemlig ikke støttet henrettelsene hele tiden, men *Einsatzgruppen* og hæren hadde et interessedefelleskap i å fjerne partisanene (ibid.: 337).

Drapene som fulgte deportasjonene ble holdt hemmelige med hensikt. Den ideologiske farnissen som forsvarte disse handlingene var tynn (Mommsen 1991:226). Jevnfør Himmlers tale i Poznan (Posen) oktober 1943 (Himmler 1943) hvor han spredte opplysninger om drapene slik at denne informasjonen skulle være kjent i regimets toppsjikt (SS, Reichsleiter og Gauleiter, og tilsvarende taler i 1944 for toppoffiserer) og derved at alle deltakerne ble medskyldige (Sereny 1995:388—89). Himmler mente til fortsatt hemmelighold overfor befolkningen. I talen beskrev han et strengt regime hvor alle som selv profitterte på jødeutryddelsen, gjennom for eksempel tyveri, skulle straffes med døden. Samtidig foregikk det en offisielt godtatt form for korrupsjon, nemlig en offentlig fordeling av eiendeler fra drepte jøder (Hilberg 1985:1009).

Himmler beskriver i talen oppgaven som den vanskeligste han har utført i sitt liv, ikke minst fordi han ikke hadde noe offisielt oppdrag, men også fordi han måtte holde det strengt hemmelig (Broszat 1977:764—65). Talen er basert på den nye moralen, fordi han avslutter sekvensen om jødeutryddelsen med at ingen av drapsmennene har tatt noen psykisk skade av ugjerningene. Dette var ikke helt tilfelle, mange drapsmenn fikk problemer (Hilberg 1985:1007—8). Himmler referer også til den alternative moralen i det han sier at tyskerne har en moralsk plikt til å utrydde jødene.

Den nasjonalsosialistiske ideologiske moralismen var basert på en kombinasjon av primitive instinkter og behov for grusomhet sammen med en fanatisk overbevisning om den høyere legitimiteten til jødeutryddelsen. Nasjonalsosialistene hadde kun forakt til overs for borgerlig moral (Bracher 1976:223). Likevel ligger den borgerlige moralen et sted langt bak, siden Himmler måtte spre «hemmeligheten» om jødeutryddelsen. Hvis han hadde hatt en helt ren samvittighet, noe han skulle hatt ut i fra den alternative moralen, ville det ikke vært nødvendig å holde talen.

Spesielt relevant i relasjon til jødeutryddelsen er forskjellen mellom pliktetikk og konsekvensetikk. Webers byråkratiteori bygger på at tjenestemennene i byråkratiet har en pliktetikk i arbeidet sitt. Dette betyr at tjenestemannen må si i fra til sin

overordnede hvis han mottar ordre han er uenig i (Bendix 1960:434). Blir ordren opprettholdt er det tjenestemannens ansvar å utføre arbeidet, som han er pålagt av sin overordnede, best mulig. Han må sette plikten over sin personlige mening og evnen til å utøve plikten tilfredsstillende er en del av hans profesjonelle normer. Ansvaret for arbeidets konsekvenser påhviler den overordnede (ibid.: 434). Men om dette eventuelt frikjenner underordnede tjenestemenn så vil ikke de overordnede tjenestemennene bli frikjent. Om ikke den som har utført oppgaven tar på seg ansvaret for konsekvensene må den som har pålagt oppgavene ta dette ansvaret. Det er ikke rimelig at alle som var underordnet det aller øverste sjiktet i Tyskland kan dekke seg bak pliktetiske normer. En pliktetisk oppfatning kan gi føringer som gjør uhyrligheter enklere fordi tjenestemennene som utfører dem ikke har ansvar for gjerningene. Jeg vil kalle en slik bruk av Webers teori for pervertert. Webers teori var ment å gjelde vanlig byråkratisk saksgang, ikke utryddelse av mennesker slik det var i NS-Tyskland. Et overordnet moralsk prinsipp om ikke å ta liv vil være viktigere enn å følge den byråkratiske pliktetikken. En viktig føring for de nasjonalsosialistiske tjenestemennene er den spesielle kombinasjon av den alternative moralen og den perverterte pliktetikken gjorde mulighetsrommet for jødeforfølgelsene i NS-Tyskland spesielt vidt.

Psykologiske rettferdiggjøringsmekanismer

Mobilisering av jødisk arbeidskraft var en psykologisk rettferdiggjøringsmekanisme. Av og til var faktisk drapsratene lavere fordi det var for lite arbeidskraft. Byråkratiske og teknokratiske metoder tjente til å undertrykke de kvasimoralske skrankene.

SS forsøkte å gi inntrykk av å følge lov og orden. Enkelte underordnede SS-menn ble etterforsket for uautoriserte mord på jøder. Noen av disse fikk til og med dødsstraff samtidig som jøder ble drept i tusentall i utryddingsleirene (Höhne 1967:354—55). Det fantes tre former for mord utført av offentlige personer i Det tredje riket: 1. Offisielle jødemord utgått fra førerbefaling, disse ble ikke behandlet av SS-retten. 2. Eutanasi-myrderiene som også var offisielle, og 3. Uautoriserte ad-hoc drap på jødiske fanger som til dels ble etterforsket av kripo i SS. Men fordi de som undersøkte ad-hoc drapene fant for mange andre ureglementerte saker i tilknytning til drapene ble de beordret til kun å holde seg til én bestemt sak, og la de andre ligge (ibid.: 354—55).

Nasjonalsosialistene brukte forskjellige psykologiske forsvars- og undertrykkelsesmekanismer for å forsøke og minske det psykologiske presset på de som deltok i jødeutryddelsen.

1. Sørge for at de som ikke trenger informasjon om ugjerningene ikke får den (Hilberg 1985:1013).
2. Involvere nære kolleger i ugjerningen, gjerne ved deltakelse i skyting ol. Dette gjorde at deltakerne kunne føle at ansvaret var spredt, og at andre gjorde like grusomme gjerninger som dem selv (ibid.: 1013). Gjerningsmennene skapte aktivt medskyldige i ugjerningene.
3. Det hersket et forbud mot kritikk av jødeutryddelsen. På denne måten ble det mindre offentlig oppmerksomhet om dem (ibid.: 1013—14).
4. I Det tredje riket hersket en generell taushet om jødeutryddelsen, de ble ikke snakket om (ibid.: 1015—16).
5. Spesielle ord ble fjernet fra språkbruken om jødeutryddelsen som drepe, henrette etc (ibid.: 1016). (Se avsnitt 5.7 om eufemismer.)

De psykologiske undertrykkelsesmekanismene kunne ikke bli fullkomne, derfor måtte nasjonalsosialistene i tillegg lage seg en psykologisk rettferdiggjøring eller rasjonalisering.

1. Nasjonalsosialistene rettferdiggjorde hele prosessen ved å legge vekt på jødene. Det var jødenes egen skyld at de ble drept.
2. Individuell deltakelse i utryddelsen ble rettferdiggjort ved at individene tenkte ved seg selv at hvis ikke jeg hadde gjort det ville en annen gjort det isteden. En annen rasjonaliseringsmåte var å tenke at mange deltok i verre og mer grusomme handlinger enn en selv (ibid.: 1017).

Bruken av falsk humanitet

Etterhvert som forholdene i ghettoene ble dårligere, begynte noen å tenke at det ville være mer «humant» å drepe jødene istedenfor å la dem leve der. Denne ideen om såkalt humanitet oppsto i 1940 etter at jøder var blitt deportert til Generalguvernementet med tog. Samtidig sørget krigen i øst for at flere og flere jøder kom inn under tysk administrasjon (Mommsen 1991:246—47). Den brutale behandlingen av sivilbefolkningen skapte få protester. Drapene på jødene fra det gamle *Reich* kunne ikke forsvares ved å kalle det eliminasjon av kommunistiske motstandsceller slik som det hadde blitt sagt lenger øst. En pseudomoralsk rettferdiggjøring var nødvendig for den systematiske implementeringen av «den endelige løsningen». Grusomhet måtte omdefineres til humanitet. Det opprinnelige motivet bak bruken av gassene CO og Zyklon B var i følge Mommsen å unngå protester i befolkningen (ibid.: 250).

En viktig psykologisk forsvarsmekanisme for tyskerne var at bare jøder som ikke var i stand til å arbeide ble henrettet. Dette argumentet har i virkeligheten begrenset gyldighet. Argumentet kan bare brukes i de kombinerte KZ- og utryddelsesleire, det vil si Auschwitz-komplekset. Ved Einsatzkommandoenes massehenrettelser var det

aldri tale om å skille de arbeidsføre fra de arbeidsuføre. Heller ikke i de rene utryddelsesleirene som Majdanek eller Sobibor var det noen form for seleksjon. Argumenter om at det var bedre å la dem henrette enn å la dem sulte i hjel i ghettoer eller leire ble også brukt. Det siste argumentet er svært dårlig fordi det var nasjonalsosialistenes dårlige behandling som var årsaken til at de sultet. Deres egen behandling forsvarte behandlingen som undermennesker (Mommsen 1991:249). Dette er et tautologisk argument.

Allerede i *Mein Kampf* hadde Hitler gjort bruk av uttrykket falsk humanitet. Han skriver at de mest grusomme våpen er humane hvis de bidrar til å forkorte krigen (Breitman 1991:63). Dette utsagnet viser at Hitler ikke ville ta noen menneskelige hensyn under en eventuell krig.

4.6 Avslutning

«Den endelige løsningen» var opprinnelig et generelt begrep. Hva som gjorde at det ble gjort om til virkelighet er det sentrale problemet i forståelsen av den krokete (twisted) veien til Auschwitz (Mommsen 1991:180—81). Goldhagen parafraserer dette ved å skrive at: «The road to Auschwitz was not twisted». «Nasjonalsosialistene fant gjennom denne veien den beste, sikreste og raskeste av alle mulige veier; og den eneste som gikk til et sted jødene ikke kunne returnere fra» (Goldhagen 1996:425). Mommsen mener videre at verken Hitler eller Heydrich hadde planer om fysisk utryddelse før krigen startet, jevnfør planen om deportasjon av jøder til Madagaskar (Mommsen 1991:180—81).

Dette kapittelet har analysert NSDAP, det byråkratiske systemet, de statlige- og de utenomstatlige organene i Det tredje riket i forbindelse med «jødespørsmålet» og jødeutryddelsen. SS er det viktigste organet i denne sammenhengen og har derfor fått den grundigste behandlingen. De andre organene er slett ikke uviktige fordi uten hjelp fra resten av systemet ville SS fått store problemer med å gjennomføre jødeutryddelsen. Spesielt SS hadde stor betydning for implementeringen av jødeutryddelsen, men de generelle holdningene i store deler av den tyske offentlige sektoren gjorde jødeutryddelsen lettere å gjennomføre. Den offentlige sektoren var godt koordinert for å gjøre deportasjonene og drapene på jøder mest mulig effektive. Neste kapittel vil gjennomgå forholdet mellom Hitler, det vil si litteraturens beskrivelse av Hitlers intensjon og jødeutryddelsen.

5. INTENSJONALISME OG JØDEUTRYDDELSER

«There is no doubting Hitler's responsibility, nor the role his intentions—real or presumed—played. But of a consistent implementation of ideological prerogatives, there is little or nothing to be seen: «The final solution» as it emerged in 1941 and 1942 was not the product of a grand design.»

Schleunes (1990:2)

I dette kapitlet skal jeg analysere argumentene brukt i den intensjonale teorien. Dette vil hovedsakelig være momenter som brukt for å vise Hitlers intensjon uttrykt gjennom taler, skrifter, beslutninger og førerordre. Biografier vil bli brukt for å undersøke Hitlers beslutningsatferd.

Her vil det bli diskutert hvor viktig eksistensen av en førerordre om jødeutryddelse egentlig er, men det kan med en gang fastslås at i en realhistorisk analyse av intensjonal teori vil ikke eksistensen av en førerordre være et viktig moment.

5.1 Hitlers førpolitiske liv og formative periode

Hitlers liv i Wien i perioden 1907—1913 blir tillagt stor vekt av mange intensjonalister. Wien hadde på denne tiden en sterk konsentrasjonen av jøder (Hamann 1996:468). Storbyen ga Hitler hans første møte med østjødene som hadde utvandret fra Galisia, Ungarn og Bukovina i de østre delene av det habsburgerske imperiet. Mange av østjødene var kledd i kaftaner og synet var skremmende for blant andre Hitler. Men mange jøder hadde også bodd i byen i generasjoner og var assimilert. For antisemittene var også disse jødene synlige, men på en annen måte, nemlig gjennom blant annet pressen, finanslivet og kulturlivet. Antisemittismen hadde god grobunn i byen og den fikk stor tilslutning.

Lucy Dawidowicz argumenterer for at man bør undersøke Hitlers eventuelle antisemittiske holdning før han flyttet til Wien. Hun mener at Hitler var en overbevist antisemitt allerede i Linz i 1904. Dette bygger hun på utsagn fra en barndomsvenn av Hitler (Dawidowicz 1977:31—33). Hitler selv skriver i *Mein Kampf*⁵⁶ at han ble antisemitt først i Wien. Der leste han obskure antisemittiske

⁵⁶ En vanlig oppfatning av *Mein Kampf* er at den på ingen måte var noen selvbiografi, men heller en

pamfletter. Dawidowicz mener at *Mein Kampf* bærer preg av påvirkning fra Jörg Lanz von Liebenfels' tidsskrift *Ostara*⁵⁷. Hun mener at det er stor sannsynlighet for at Hitler var medlem av en antisemittisk forening i Wien, og at det var taktiske årsaker til at han holdt det skjult. En slik årsak kan være å skape en legende om at han var blitt et politisk modent menneske uten å ha vært medlem i noen politisk organisasjon på forhånd. Hitler skriver i *Mein Kampf* at ingen skal engasjere seg i politisk arbeid før han er tretti år. Grunnen til dette var at man skulle være moden nok, og at man ikke skulle foreta endringer i sine oppfatninger (Hitler 1943a:71—72). For Hitler betydde en endring tap av ansikt. Dette kan passe med Hitlers liv, både med alder og prinsippfastheten inntil det absurde (Dawidowicz 1977:36—37).

Også Fest mener at Hitler var medlem av antisemittforbundet (1973:28). I følge Fest utviklet den tradisjonelle antisemittismen hos Hitler seg, til et intenst jødehat under oppholdet i Wien (ibid.: 24). Den siste påstanden blir bestridt av Brigitte Hamann i boken *Hitlers Wien*. Hun mener at Hitler verken var antisemitt i Linz eller Wien fordi han hadde relativt mye kontakt med jøder i begge byene, men dette utsagnet må betraktes som kontroversielt (Hamann 1996:56—57). Hitler selv skriver i *Mein Kampf* at han ble antisemitt i Wien.

Jäckel trekker klare sammenhenger mellom tidlige uttrykk for Hitlers *Weltanschauung* og jødeutryddelsen som begynte mye senere. Utdrag fra taler, brev og bøker viser den rasistiske antisemittismen tydelig. Jäckel hevder at Hitlers antisemittisme allerede hadde begynt å gjøre seg gjeldende i Wien i tiden 1907—1913 (1981:49).

Etter at Hitler flyttet til München fortsatte han «rasestudiene» som han påbegynte i Wien. Han ble mer aggressiv og selvsikker, og begynte å tale på kneiper ol. Dawidowicz mener at Hitler kan ha vært medlem av én av de to protonasjonalsosialistiske organisasjonene som fantes i München i tiden før 1. verdenskrig. Hun viser til en bok i Hitlers bibliotek med en dedikasjon fra «Armanenordenen», en organisasjon hvis hovedoppgave var å kjempe mot «den hemmelige jødiske konspirasjonen». Men hvis han hadde tilknytning til en organisasjon er det ikke sannsynlig at han var medlem lenge, fordi han hadde en ensom ulvkarakter (Dawidowicz 1977:38).

beskrivelse av hvordan Hitler ønsker at omverdenen skulle oppfatte ham.

⁵⁷ Dette tidsskriftet var som beskrev kampen mellom «den blonde ariske helten» og den mørke «apemannen» som representerte lavere raser (Dawidowicz 1977:33).

5.2 Tiden etter 1. verdenskrig

Hitler hadde en svært sterk overbevisning om at revolusjonen i München i 1918 aldri måtte gjentas. Haffner setter opp en oversikt for hvilke konsekvenser dette fikk for Hitlers innenrikspolitiske mål. En av konsekvensene var fysisk tilintetgjørelse av marxistiske politikere og intellektuelle. Mange av disse var jøder, slik at dette punktet kunne brukes for å legitimere utryddelsen av jødene. Dette ønsket var for øvrig Hitlers første, i følge Haffner. Han mener videre at dette programmet allerede var klart når Hitler gjorde sin inntreden i politikken i 1919 etter den skremmende opplevelsen av revolusjon i november, året før (Haffner 1979:17). Haffners oppfatning om Hitler gir et svært tidlig uttrykk for intensjonen om utryddelsen av jødene. Haffner forklarer store deler av nasjonalsosialismen som konsekvenser av aldri mer en tilsvarende revolusjon som den i 1918. Denne teorien virker tilsynelatende besnærende, men synes noe enkel. Overgangen mellom å utrydde marxistene til å utrydde alle jøder er ikke klar. At alle bolsjevikene skulle være jøder betyr ikke at alle jøder er bolsjevikere. Årsaken til Hitlers utryddelsestrang overfor jødene må utvides til spesielt å gjelde motstanden mot internasjonalisme, demokrati og pasifisme. I et idealbilde ble alle jøder sett på som internasjonister på en eller annen måte.

Tiden etter 1. verdenskrig ble annerledes for Hitler både fordi han hadde fast arbeid i *Reichswehr* og hadde mye kontakt med politisk likesinnede (Dawidowicz 1977:39). Hans politiske oppfatninger og syn på jødene ble endelig fastlagt før 1920, i følge Dawidowicz (ibid.: 39—40, 42). Selve årstallet er ikke det vesentlige, men at Hitler fasttømret sine politiske holdninger så tidlig.

Hun bygger videre sin argumentasjon på tidlige uttalelser fra Hitler og *Mein Kampf*. Hennes tolkning av disse utsagnene er direkte. Et eksempel fra Hitler i et brev av 1919 om jødene: «Rasjonell antisemittisme (...) Det endelige målet må stå urokkelig fast, å fjerne (*Entfernung*) jødene alle sammen» (Hitler 1980:89—90). Hun tolker *Entfernung* som direkte fysisk utryddelse (Dawidowicz 1977:43).

Dawidowicz viser seg klart som en intensjonalist da hun skriver: «The Final Solution had its origins in Hitler's mind» (ibid.: 193). Tydeligere kan det vanskelig sies. Hun mener at Hitler bestemte seg allerede i november 1918, etter fredsslutningen. Også Dawidowicz finner det vanskelig å dokumentere denne avgjørelsen til før *Mein Kampf*, men hun sannsynliggjør den ved å undersøke Hitlers språkbruk. Hun mener at Hitler førte et esoterisk språk, det vil si et språk som kun gir fullstendig mening for de innvidde. Dette språket var samtidig ikke så spesielt slik at uinnvidde reagerte. En helt klar språkbruk om utryddelse av jødene ville ført til sensur og skapt problemer for den nasjonalsosialistiske bevegelsen. Bruken av kodeord som

utnytttere, storkapitalister, kommunister og internasjonal pengemakt var hyppig. På denne måten forsto Hitlers tilhengere at Tysklands fiender var jøder, eller jødernes verktøy (ibid.: 194—95).

Dawidowicz mener at Hitler uttrykte seg vagt med hensikt, slik at forskjellige grupper i Tyskland kunne tolke det på sin måte. Uttrykket fjerne (*Entfernung*) kunne for de uinnvidde bety utvandring, derimot kunne det bety fysisk utryddelse for de innvidde, i følge Dawidowicz (ibid.: 196). Videre hevder hun at selv om uttalelsene i bind to av *Mein Kampf* ser ut til å være metaforiske, er de like fullt bokstavelig ment (ibid.: 201). Se også avsnittet om eufemismer nedenfor (5.7).

Hitlers tilsynelatende manglende interesse for den politikken overfor jødene som ble ført av de ulike organene etter maktovertakelsen, kom av at han hadde en «endelig løsning» som kunne settes i verk etter at krigen var startet, i følge Dawidowicz (ibid.: 204).

5.3 Hitlers *Weltanschauung* og jødeutryddelsen

Lebensraum og nasjon, i tillegg til jødehatet, var viktige forutsetninger i Hitlers *Weltanschauung*. I Hitlers tankeverden eksisterte det en evig kamp mellom nasjonene for å ha et størst mulig livsområde, fordi tilgangen til beboelige områder var begrenset. Geografisk rom var en politisk faktor, mente Karl Haushofer⁵⁸ som introduserte dette begrepet for Hitler (Dawidowicz 1977:42). Størrelsen på nasjonen⁵⁹ er ikke det viktigste, men «verdien» av den. Gjennom den perverterte sosialdarwinismen blir politikk utøvelse av kampen for nasjonens eksistens (Jäckel 1981:94). Denne kampen er tosidig, den skal både opprettholde rasens kvalitet og nasjonens *Lebensraum*. Krig blir derfor en normalsituasjon i dette tankeskjema.

Hitlers *Weltanschauung* bar sterkt preg av motstand mot demokrati, internasjonalisme og pasifisme. Den jødiske rasen blir sett som en negasjon til alt som har verdi i Hitlers verdensanskuelse, og rasen har derfor heller ikke livets rett. Slik syntetiserer Hitler forbindelsen mellom utenrikspolitikken og antisemittismen og lager en slags logisk forbindelse mellom dem (ibid.: 99). Disse påstandene ble hevdet allerede i *Mein Kampf* (ibid.: 101). Men denne syntesen er laget i ettertid av Jäckel, argumentene er spredt på mange forskjellige steder i *Mein Kampf*.

⁵⁸ Haushofer skapte den geopolitiske teorien og han var professor i geografi.

⁵⁹ Hitler var lite konsekvent i sin terminologibruk. I denne forbindelse setter jeg likhetstegn mellom de tre begrepene nasjonen, folket og rasen.

5.4 Nasjonalsosialismen som ideologi

Jeg vil begynne dette avsnittet med en diskusjon om eksistensen av en nasjonalsosialistisk ideologi generelt, og Hitlers betydning for denne spesielt.

Ideologi sees som et systematisk syn på verden. Både teorien og programmet bør være logisk koherent (Bogdanor 1991:278). Roger Griffin har en lengre definisjon av ideologi der implikasjonene av tro, verdier og mål enten skal opprettholde status quo, eller forbedre den bestående samfunnsorden, eller erstatte den med en fullstendig ny samfunnsorden (1993:7). Ut ifra disse punktene tilfredsstiller nasjonalsosialismen Griffins krav til en ideologi.

Destutt de Tracy's eldre ideologibegrep består av fem elementer (hentet fra Britannica Online):

- 1) Den inneholder en mer eller mindre omfattende teori som skal forklare menneskelig erfaring og den ytre verden.
- 2) Den setter opp et program i generalisert og abstrakt form av den politiske og sosiale organiseringen av samfunnet.
- 3) Realiseringen av dette programmet vil innebære strid.
- 4) Den søker ikke bare å overbevise, men også å rekruttere lojale tilhengere og kreve forpliktelse.
- 5) Den henvender seg til et bredt publikum, men har satt av en viktig lederskapsrolle for de intellektuelle.

Disse kravene til en ideologi blir oppfylt i nasjonalsosialismen på følgende måte:

- 1) Den nasjonalsosialistiske verdensanskuelsen gjør et forsøk på å forklare verden gjennom hvordan den er delt i forskjellige raser, politiske- og økonomiske systemer. Ideologien har en klar oppfattelse om hvordan menneskelig erfaring er.
- 2) Nasjonalsosialismen har et program for organiseringen av samfunnet, blant annet i *Mein Kampf*. Hitler har klare oppfatninger om hvordan Det tredje riket skal se ut.
- 3) Romantiseringen av krigen er et tegn på at NSDAP vil gjennomføre omveltningen av det tyske samfunnet i henhold til ideologien. For å gjennomføre dette programmet var NSDAP innforstått med at det ville bli strid. «Politikk er nasjonens kamp for eksistens» er en uttalelse av Hitler som gjør klart at det vil innebære en kamp for å realisere dette programmet (Jäckel 1981:94).
- 4) Opprettelsen av blant annet SA og SS i tillegg til selve partiet var et forsøk på å lage lojalitetsskapende organer i den nasjonalsosialistiske bevegelsen. Kravet om edsavleggelse til Hitler både i *Wehrmacht* og statsadministrasjonen kort tid etter maktovertakelsen var handlinger som skulle øke lojaliteten til Hitler og nasjonalsosialismen.
- 5) NSDAP er blitt kalt det første catch-all partiet i historien (Childers 1986:238, Linz

1980:154). Ikke alle tyske samfunnsgrupper tok like godt i mot det nasjonalsosialistiske budskapet, spesielt ikke katolikkene, men jeg vil hevde at tilhørerskaren var differensiert nok til at vi kan si at bevegelsen henvendte seg til et bredt publikum. Søkningen til partiet var svært stor på universiteter og høyskoler. Alle elementene i definisjonen er ikke like godt dekket, men det er likevel tilstrekkelig mange indikasjoner på at nasjonalsosialismen er en ideologi under Destutt de Tracys begrep. Dette ideologibegrepet er langt eldre enn nasjonalsosialismen.⁶⁰

Fra enkelte andre hold er det blitt hevdet at det ikke fantes noen konsekvent nasjonalsosialistisk ideologi. I følge de punktene jeg har anført ovenfor, er det tilstrekkelig samsvar mellom definisjonen og realiteten. Det nasjonalsosialistiske partiprogrammet fra 1920 kan brukes som et uttrykk for NSDAPs ideologi, men det er ikke identisk med det ideologiske innholdet i *Mein Kampf*. Hitler gikk lenger på en del punkter enn det partiprogrammet hadde gjort, særlig omkring «jødespørsmålet» (Jäckel 1981:50). *Mein Kampf* ble sett på som uleselig både blant nasjonalsosialister og motstandere fra starten av (ibid.: 15).

5.4.1 Hitlers bruk av ideologien

Hitler følte seg lite bundet av NSDAPs ideologi. Noen områder ble brukt, mens andre ble helt sett bort fra. Bruken av parti-ideologien var høyst opportunistisk. Det var områder langt unna politikken overfor jødene som ble mest ignorert. Hitler neglisjerte absolutt ikke denne politikken, noe han kunne gjøre med saksfelter han anså for mindre interessante. Partiprogrammet lå fast fra den første utgaven i 1920. Det er naturlig at et slikt program blir mindre relevant og aktuelt hvis det ikke revideres og relateres til samfunnet. Programmet ble skrevet kort tid etter avslutningen av 1. verdenskrig, men det er sannsynlig at mange saker hadde endret seg ved maktovertakelsen, og det ble enda større endringer senere.

5.5 Hitlers antisemittisme

Her er det på sin plass å komme med en merknad ved Hitlers språkbruk: Han brukte meget sterke uttrykk om mange grupper i samfunnet og om andre land, blant annet i *Mein Kampf*. Dette gjør at man ikke alltid kan vite hvor bokstavelig ting er ment. Et eksempel på dette er: Hitler skriver om utryddelsen av tyskhet i Østerrike-Ungarn. Den reelle meningen er en avtysking av dette riket. Men sterke utsagn var også ofte bokstavelig ment (Jäckel 1981:58). I *Mein Kampf* er den antisemittiske språkbruken sterkt preget av at jøder er parasitter. Dette beskriver han på en rekke forskjellige

⁶⁰ Destutt de Tracy levde fra 1754 til 1836. Han utga *Éléments d'idéologie* i fire bind mellom 1801 og 1815.

måter, og Jäckel mener at Hitlers løsning av «jødeproblemet» har med måten man behandler parasitter på (ibid.: 58).

I følge Jäckel gir Hitler uttrykk for en antisemittisme, som er nærmere SS' rasistisk-rasjonelle, enn SAs følelsesladede «pogromantisemittisme» (*Radauantisemitismus*) allerede i 1919. Dette var i det første politiske dokumentet fra Hitlers hånd (Hitler 1980:88—90). I NSDAPs program fra 1920 var «jødeproblemet» behandlet under flere punkter. Jødene skulle blant annet miste borgerrettighetene, de skulle ikke ha lov til å inneha offentlige embeter, de skulle behandles som utenlandske borgere og ikke minst skulle det gjøres forberedelser til deportasjon (Jäckel 1981:50). Hitlers tanker gikk på enkelte områder, som deportasjon, forbi partiprogrammet. NSDAPs program gir i Jäckels bok et inntrykk av at Hitlers tanker om jøder og partiets ideologi om jøder var ganske like, men at Hitler var mer ekstrem. Dawidowicz hevder at det var Hitler som utarbeidet partiprogrammet (1977:39). Også i muntlige utsagn på denne tiden sier Hitler konkret at han ikke ønsket en atmosfære der det ble utført pogromer, men en situasjon der det ble gjort forberedelser til å rykke opp jødedommen med roten (Jäckel 1981:50). Men om det første kun var et strategisk utsagn, og ikke et tegn på en intensjon er et nødvendig spørsmål. Emigrasjon og deportasjon er Hitlers definisjon på eliminasjon på denne tiden, i følge Jäckel (ibid.: 50). I *Mein Kampf* ble antisemittismen tydeligere aksentuert, og et helt kapittel ble viet «folk og rase» (Hitler 1941a:269—314).

Et begrep Hitler ikke brukte i 1919 var «jødisk internasjonalisme», men det ble snart tatt i bruk som et svært sentralt argument (ibid.: 51). I tiden fremover endret NSDAP mange standpunkter på forskjellige områder, men det rasistiske elementet i antisemittismen var overraskende stabilt (ibid.: 51).

«This [the Madagascar-operation] could not however, be realized, and Hitler had already decided on a much more radical solution anyway.»
Jäckel (1991:61)

Dette utsagnet viser tydelig at Jäckel er en intensjonalist. Hans begrunnelse ligger i *Mein Kampf* og uttalelsen i Riksdagen i januar 1939 hvor Hitler uttaler at han tidligere har vært en profet, og at han vil være en profet om «det jødiske problemet» (Jäckel 1981:60—61).

5.5.1 Analyse av Hitlers antisemittisme

De tidligere ytringene til Hitler er spesielt undersøkt for å kunne se hvilken kontinuitet som eksisterer mellom de forskjellige ytringene og jødeutryddelsen som skjedde mer enn femten år etter. Et viktig spørsmål er hvorvidt Hitlers ytringer var retorikk eller uttrykk for realiteter.

Dette avsnittet vil bygge på Hitlers taler, brev og notater fra 1919 til 1924, det vil si konsentrert om tiden etter 1.verdenskrig hvor han bodde i München, og på samme tid som han forberedte, og skrev *Mein Kampf*. Nedtegnelsene etter Hitler jeg har undersøkt i perioden 1905—08 mens han bodde i Wien bærer ikke preg av interesse for politikk generelt, eller holdninger til jøder eller interesse for jøder spesielt. De handler om dagligdagse saker.

Men ganske snart etter at Hitler hadde meldt seg inn i *Deutsche Arbeiterpartei* (DAP), forløperen for NSDAP, viser han tydelig vei for fremtiden. «Jødespørsmålet», og løsningen av det, blir tidlig et tema i taler og brev etter at krigen var slutt. På denne tiden blir referanser til *Entfernung* og *Judenfrage* mest brukt, men også *Vernichtung* er brukt. Det første kjente politiske dokumentet fra Hitlers hånd beskriver blant annet en vitenskapelig og seriøs antisemittisme (Hitler 1980:88—90). Fire dager før dokumentet er datert, deltok Hitler på sitt første møte i DAP, og kort tid etter meldte han seg inn i partiet.

Hitlers første eksempel på bruk av *Vernichtung* i forbindelse med jøder er i et notat, sannsynligvis skrevet mellom 29. januar og 1. mars 1921 (ibid.: 308). Et typisk eksempel på Hitlers antisemittisme: Hitler holdt en tale (die «Hetzer» der Wahrheit) i München i april 1922 som omhandlet blant annet «jødisk» kapitalisme, demokrati og bolsjevisme. I denne talen kritiserte han også Versaillestraktaten, Weimar-republikken og både det politiske høyre og venstre. Han gir også uttrykk for tradisjonell antisemittisme ved å føre gamle fordommer videre. I talen uttrykker han begeistring for det opplyste eneveldet til Fredrik den Store som kun hadde et formål med sine beslutninger, nemlig velferden til det prøyssiske folket (Hitler 1980:614—15, 617, 620, 621—22). Allerede i denne talen bruker Hitler uttrykk som utrydde: «Entweder Sieg der arischen Seite oder ihre Vernichtung und Sieg des Juden» (ibid.: 620).

Hitlers antisemittisme gir interessante intensjonale perspektiver i skjæringspunktet mellom ytring og handling. Som nevnt ovenfor er det utvist tvil om relevansen av en intensjon når tidsforskjellen mellom ytringen av intensjonen og den manifesterte handlingen er stor. Konsistensen i ordbruken er bemerkelsesverdig sterk helt fra 1920. Hitler gikk aldri tilbake på sine tidlige ytringer og modererte dem. Hitlers ordbruk skaper tolkningsproblemer. Et eksempel er *Vernichtung*, den vanlige betydningen av dette ordet er utryddelse, men på et så tidlig tidspunkt som 1920 vil jeg ikke legge fysisk utryddelse i tolkningen av begrepet. *Entfernung* var et begrep Hitler brukte tidlig i sine ytringer. Hans referanser til dette begrepet ligger nærmere tvangsemigrasjon eller deportasjon enn fysisk utryddelse. Det er trolig at Hitler på dette tidspunktet mente det samme med vernichtungsbegrepet som med *Entfernung*. Selv om ordbruken var klar allerede fra tidlig tyvetall betyr ikke det at

meningsinnholdet i Hitlers ytringer holdt seg konstant frem til jødeutryddelsen ble iverksatt. En konklusjon på dette er at Hitlers ytringer ikke kan karakteriseres som direkte retorikk, men heller ikke som reelle intensjonale ytringer.

Hitlers form for antisemittisme: I de tidlige ytringene kan det virke som om Hitler opptrer opportunistisk fordi han vakler mellom å avvise «radauantisemittisme⁶¹» og å omfavne den. I et notat til en diskusjon, datert 6. april 1920 skriver Hitler klart at de (NSDAP) ikke skal regnes blant radauantisemittene.

«Wir wollen keine Gefühlsantisemiten sein, die Pogromstimmung erzeugen wollen, sondern es beseelt uns die unerbittliche Entschlossenheit, das Übel an der Wurzel zu pachen und mit Stumpf und Stiel auszurotten.»

Hitler (1980:121—120)

Notatet gir klart uttrykk for en seriøs-rasistisk holdning med andre mål og virkemidler. Også i et brev datert 3. juli 1920 opprettholder Hitler sin begeistring for den «seriøse» antisemittismen. Han skriver at jødespørsmålet ikke blir bestemt gjennom følelser (følelsesantisemittisme), men gjennom nøktern erkjennelse av det faktiske (ibid.: 156). I talen «Warum sind wir Antisemiten?» som Hitler holdt i august samme år opprettholder han troen på en vitenskapelig antisemittisme. Hitler mener at den vitenskapelige antisemittismen bringer den vitenskapelige erkjennelsen om hvor farlige jødene er for det tyske folket. Begrepet *entfernung* viser til (tvangs-) emigrasjon fordi Hitler sier eksplisitt at fjerningen av jødene fra vårt folk, ikke skal skje fordi vi ikke unner dem deres eksistens, men fordi vårt eget folk er verdt tusen ganger mer (ibid.: 201).

Men i talen «Politik und Rasse. Warum sind wir Antisemiten?» fra 1923 godtar Hitler at andre kaller partiet for radauantisemittisk. Hitler synes begrepet er godt fordi det må eksistere radauantisemitter for å vekke det tyske folk. Det er radauantisemittene som er klar over den jødiske faren, hevder Hitler (1980:907, 909). Men Hitler kritiserte tidligere de som kalte nasjonalsosialistene for radauantisemitter. Dette er ikke i overensstemmelse med talen det er referert til nedenfor der radauantisemittismen blir akseptert. Også etter at Hitler kom i posisjon opptrådte han opportunistisk med hensyn på jødene. Boikotten i april 1933 og Krystallnatten er uttrykk for radauantisemittisme. Men i det store og hele er det den vitenskapelige antisemittismen som karakteriserer Hitler.

Hitlers ytringer omkring 1920 bærer større preg av en «seriøs-vitenskapelig» antisemittisme enn et ønske om pogromer. Det vitenskapelige elementet i Hitlers antisemittisme er bruken av den radikale raseteorien som skulle ha universell gyldighet. Han vil fremstå som seriøs, men han blander kortene etterhvert. Hitler

⁶¹ Følelsesantisemittisme

koplet antisemittismen sammen med den nasjonalsosialistiske verdensanskuelsen, og «jøde-spørsmålet» ble det viktigste emnet i den nasjonalsosialistiske kampen (Nipperdey og Rürup 1972:150—1).

Min konklusjon om Hitlers antisemittisme er at han representerte den «seriøst-vitenskapelige» antisemittismen som SS bar videre gjennom Det tredje riket. Inkonsistensen nevnt ovenfor kan tolkes slik at Hitler ikke ønsket å skyve andre antisemitter fra seg. Selv om ikke alle antisemitter hadde den samme antisemittiske oppfatningen som Hitler, kunne han få bruk for dem senere.

Overgangen mellom manisk jødehat og en intensjon om utryddelse av alle jøder er ikke klar på et så tidlig tidspunkt etter min mening. Med hvilken troverdighet kunne en mann i begynnelsen av tyveårene utenfor alle politiske innflytelsesfærer hevde at han skulle utrydde alle jøder i sin egen levetid? Dette ville virket fullstendig absurd i perioden Hitler levde i Wien. Fest hevder heller ikke at det fantes en slik sammenheng på dette tidspunktet.

5.5.2 Hitlers virkelighetsoppfatning

Hitlers oppførsel var mindre preget av en intellektuell kynisme enn en evne til totalt å kunne stille seg utenfor virkeligheten. Mommsen mener at trusler i taler er vanskelig å bruke som bevis for intensjonen om systematisk utryddelse av jødene. Truslene var mer rettet mot andre stater som USA og Storbritannia. Hitler betraktet jødespørsmålet ut fra et visjonært politisk perspektiv som ikke reflekterte den reelle situasjonen.

Målet om utryddelse av jødene var nærmest metafysisk, og dimensjonene hadde tusenårsriket over seg. Dawidowicz støtter Mommsen i dette synet (Dawidowicz 1977:201). Hitler var alltid positiv til spontane angrep på jødene. Antisemittiske utsagn kunne både brukes for å integrere partiet, og mobilisere massene. Men Mommsen mener at jødeutryddelsen ikke var forenlige med bruksområdene for de «vanlige» antisemittiske utsagnene (Mommsen 1991:237). Jødeutryddelsen ville heller virket mot sin hensikt. De ble utført i dyp hemmelighet og med økende dårlig samvittighet, i følge Mommsen (ibid.: 237). Mommsen mener videre at behovet for å fjerne jødene fra tysk territorium, kan spores tilbake til en komponent av tusenårsriket i Hitlers personlige filosofi (ibid.: 237). Dette utsagnet fra Mommsen viser at han ikke har et helt ensrettet strukturelt syn på jødeutryddelsen. Han er enig med intensjonalister i at Hitler lenge hadde hatt ideer om å fjerne jødene fra det tyske samfunnet. Men i hvilke ideer nasjonalsosialistene hadde for hvordan jødene skulle fjernes er ikke Mommsen enig med intensjonalistene.

5.6 Hitlers deltakelse i den antisemittiske virksomheten

I følge Mommsen vitner ikke Hitlers deltakelse i den antisemittiske virksomheten om noen praktisk plan. Videre hevder han at Hitler ikke interesserte seg så mye for den detaljerte implementeringen av de antisemittiske planene (Mommsen 1991:233).

Propagandaeffekten var viktigst. Hitlers trussel mot verdensjødedommen i en eventuell krig, og å ødelegge den tyske jødedommen som hevn ble formulert i en spesiell kontekst.⁶² I denne konteksten var det uvanlig mye propaganda. Mange har tolket denne trusselen til å bety at Hitler ville utføre folkemord på jødene, og den har blitt tolket som beslutningen som satte igang den systematiske utryddelsen av jøder i tyske hender (ibid.: 233—34).

Hitler snakket ikke om jødeutryddelsen, det var et tabu. De ble aldri diskutert i førerhovedkvarteret, verken offisielt eller privat. Det hersket strengt hemmelighet om dette og jødeutryddelsen ble bare omtalt i spesielle eufemistiske termer, se nedenfor pkt 5.7. «Jødene blir mobilisert til passende arbeidsoppgaver» var det som ble sagt. Det finnes ingen kjente uttalelser fra Hitler som refererer direkte til folkemordet på jødene (ibid.: 234). Men det finnes referanser til at terror var gagnlig i forbindelse med *Einsatzgruppen*. Mommsen mener det var dette programmet som førte til massebord på jøder i Sovjetunionen og Øst-Europa ikke hadde noe med den «den endelige løsningen» å gjøre (ibid.: 235). Det er bare støtte til deportasjoner som er kjent, ikke støtte til folkemord og det var en instinktiv defensiv holdning om disse forholdene i statsledelsen.

Hitlers nærmeste innrømmelse av genocid var i en hemmelig tale til toppoffiserer i 1944 om løsningen av «det jødiske problemet». Men det var bare deportasjoner som ble innrømmet (ibid.: 235). Mommsen mener at det er vanskelig å si i hvilken grad Hitler visste om de faktiske tiltakene som var satt i verk for å implementere «den endelige løsningen» (ibid.: 235) Dette kan tendere mot en revisjonistisk holdning.

Mommsen har ikke funnet noen formell ordre om jødeutryddelse (ibid.: 236). Men Krausnick derimot tror på en hemmelig ordre i forbindelse med *Kommissarbefehl*. Til dette repliserer Mommsen at det er viktig å skille mellom massehenrettelsene ved skyting i øst, og «den endelige løsningen». Ugjerningene i USSR og utryddelsesleirene kan heller karakteriseres som deler av et kontinuum, ikke som diskrete enheter slik Mommsen gjør. Samtidig skriver Mommsen at henrettelsene i USSR var opptakten til utryddelsesleirene (ibid.: 236). Mommsen hevder at forberedelsene til den systematiske implementeringen av «den endelige løsningen» ble foretatt senere, høsten 1941. Det er også mange interne grunner for at det ikke ble

⁶² Denne trusselen ble fremsatt etter at Caim Weizman, formann i Jewish Agency hadde uttrykt støtte, rett etter utbruddet av 2. verdenskrig, til demokratiene mot Tyskland.

gitt noen muntlig ordre heller. En bindende beslutning er lite trolig på grunn av det metaforiske språket som ble brukt, og den typiske nølingen med å ta avgjørelser som kunne provosere befolkningen (ibid.: 236). Hitler uttalte engang: «En politisk førers gamle livserfaring: alt man kan snakke om, skal man aldri skrive ned, aldri!» (Fest 1973:434). I en tale om blant annet om jødene skulle bære et kjennetegn⁶³ uttalte Hitler følgende: «Who can give the necessary order? Only I [Hitler] can give them» (Gordon 1984:143). Om dette utsagnet har gyldighet ved et spørsmål om jødeutryddelsen er ikke klart. Men fordi spørsmålet som ble berørt i talen var av langt mindre viktighet enn jødeutryddelsen, er det trolig at beslutningen ikke kunne være fattet uten Hitlers vitende og vilje.

Når Hitler ble konfrontert med de faktiske konsekvensene av jødeutryddelsen reagerte han på samme måte som hans underordnede: med å gi inntrykk av ikke å være kjent med fakta, eller å fortrenge kunnskapen. På denne måten var det mulig å fortsette talene mot jødene, samtidig som han unngikk nesten all direkte forbindelse med folkemordpolitikken som fant sted samtidig. Mekanismer som fortrenkning av virkeligheten ble perfektionert. Hitler var redd for offentlig motstand mot regimet, men etterhvert som krigen skred fram, forsvant dette problemet. De destruktive kreftene seiret over de taktiske og politiske kreftene hos Hitler (ibid.: 238). Han var unnvikende hvis han ble konfrontert med hvor stor arbeidskraft og mye materiell jødeutryddelsen tok. I «det jødiske spørsmålet» ble Hitler fange av sine egne «profetier». Enhver tilbaketrekking ville gjøre at han mistet ansikt. I bunnen var dette en idé om at han ikke måtte tillate seg å motsi sine tidligere utsagn. Dette er en holdning Hitler anså for svært viktig. En leder kan ikke gå tilbake på sine egne gamle utsagn. Hitler mente at en fører måtte virke ufeilbarlig utad. En slik atferd fører lett til radikaliserings og forverring av forholdene.

5.6.1 Generell beslutningsatferd og lederskap

Hitlers typiske beslutningsatferd:

Helt fra begynnelsen av Hitlers politiske karriere mislikte han interne møter. De var uviktige og kjedelige for Hitler (Zitelmann 1989:28). Dette må ikke forveksles med folkemøter der han talte med stor entusiasme.

Hitlers beslutningsatferd besto i å få muntlige resymeer og deretter ta en beslutning på flekken uten å bruke annen informasjon enn resymeet. Han brukte også skriftlig materiale, men det eksisterte spesielle førerskrivemaskiner med spesielt store typer. Dette tyder på at skrivene var kortfattede. Etter 1941 fantes det heller ingen daglige rutiner, og (uformelle) uoffisielle råd fikk større betydning (Mommsen 1991:177—8). Hitler hadde forsøkt å løse problemer på en uformell måte helt fra han trådte inn i

⁶³ Davidstjerne

partiet (Zitelmann 1989:28). Departementene fikk stor makt gjennom den individuelt lovgivende myndigheten (Mommsen 1991:177—8). Maktfordelingsprinsippet forsvant i Det tredje riket.

Fest karakteriserer Hitlers måte å fatte beslutninger på som «permanent improvisasjon» (1973:356). NSDAP og statsapparatet var kun instrumenter for Hitlers målrealisering. Denne statsformen er motsatt av den tradisjonelle hvor statslederen er en tjener av staten (Jäckel 1981:82). Systemet var preget av absolutt og ansvarsfraskreven underkastelse, tilsvarende et militært ordregivningssystem.

Hitler var uvillig til å ta beslutninger, han var ofte usikker. Det viktigste for ham var å opprettholde sin egen prestisje og personlige autoritet. Han var sterkt influert av sitt politiske følge. Kershaw mener at denne påvirkningen gjorde at Hitler på noen måter var en svak diktator (1993:60). Hitler var redd for å komme på kant med den offentlige opinionen. Som et eksempel ble eutanasi-prosjektet hvor handikappede og mentalt syke ble drept, offisielt stanset. Riktignok fortsatte drapene i det skjulte. Årsakene til denne stansen er ikke klar. Burleigh hevder at målet var nådd og at T-4 personellet skulle overføres til viktigere oppgaver, nemlig jødeutryddelsen (1994:180). Dette blir støttet av både Haffner og Jäckel som mener at eutanasi-prosjektet kun var en forberedelse til jødeutryddelsen. Andre hevder at protester fra kirken var årsaken til at eutanasi-aksjonen ble stanset. Hvis kirken hadde betydning for beslutningene viser dette at han ikke var så eneveldig likevel. Det er et åpent spørsmål om man kan hevde at det fantes noen tysk offentlig opinion som skulle påvirke beslutningene til Hitler i denne perioden.⁶⁴ Men mangelen på en tradisjonell offentlig opinion betyr ikke det samme som et fullstendig opinionsmessig vakuum. Hitler var opptatt av å ha folket med seg. Hitler var ikke nødvendigvis den mest ekstreme, han kunne være følsom overfor kirkens meninger og folkets stemning for forskjellige innskrenkninger (Mommsen 1991:184).

Avstanden Hitler holdt til den daglige regjeringsdriften, var dels for å unngå å bli dratt inn i stridigheter mellom forskjellige fraksjoner, dels for å øke hans ry som en som står over denne maktkampen, og dels at han mislikte sterkt byråkratiske prosedyrer og konvensjonelle administrative rutiner. I motsetning til kanslere før Hitler, hadde han absolutt ingen erfaring fra tilsvarende arbeid (Kershaw 1991:111).

⁶⁴ SD hadde informanter spredt rundt i et tyske samfunnet, og organisasjonen utarbeidet rapporter over rikets tilstand. Informantene var vanlige tyskere som hadde vanlig arbeid som hovedbeskjeftigelse, og arbeidet de utførte for SD var ofte ulønnet. Denne informasjonen var ikke pyntet på, slik at den viste tilnærmet sannheten (Gellately 1990:66). Disse opplysningene kunne brukes for å måle opinionens holdning til aktuelle saker og spesielt lovgivning og andre vedtak fattet av myndighetene (ibid.: 68).

Mommsen mener at Hitler vanligvis ikke valgte den mest radikale løsningen. Han forsøkte å unngå og ta klare avgjørelser, og personene han støttet seg til skiftet sterkt (Mommsen 1991:227). Den mest optimistiske vurderingen av en situasjon ble vanligvis valgt av Hitler før en beslutning ble truffet (Speer 1970:201). Helst ville han ikke ta noen beslutning i det hele tatt, og hvis det var en konflikt mellom to personer, ventet Hitler helst til en løsning var klar med å fatte en beslutning (Kershaw 1991:115).

Hitler engasjerte seg sterkt kun i utenrikssaker. I trettiårene holdt han seg unna rasesaker av taktiske og prestisjemessige årsaker (ibid.: 115).

Sjelden har så stor formell makt vært samlet hos en person. Hitler var både partifører, kansler, president og øverstkommanderende i *Wehrmacht*. Han ble ikke hindret av formelle regler. Etter 1942 hadde ikke Riksdagen noen formell makt lenger, og det var lenge siden den faktisk hadde tatt noen beslutninger. Hitler trakk seg i økende grad tilbake fra den rutinemessige regjeringsevne. Han unngikk også formelle rådgivende møter, slik at ingen utenfor den indre kretsen rundt ham kunne få noen innflytelse over beslutningsprosessen (Mommsen 1991:163). Systemet var sakrosankt der militære og embetsmenn avgav ed til Hitler⁶⁵ og ikke til konstitusjonen som er det vanlige i demokratiske stater (ibid.: 164). Denne eden ble tatt i bruk allerede i 1934. Eden gjorde tilknytningen til autoriteten personbundet, ikke normbundet (Ofstad 1991:53).

Hitler satt i en paradoksal situasjon: han var den uerstattelige sjefen for regjeringen, samtidig isolerte han seg selv fra dens virksomhet og var lite involvert i dens arbeide (Kershaw 1991:113).

I kanslerperioden hvor president Paul von Hindenburg ennå var i live, arbeidet Hitler etter tilnærmet normale byråkratiske prinsipper i vanlig kontortid. Etter at Hindenburg døde, gikk Hitler tilbake til systemet som gjaldt i NSDAP i tiden før maktovertakelsen. Det var et høyst irregulært, ikke-byråkratisk system. Å vise seg offentlig hadde høyere prioritet enn å arbeide seg gjennom komplekse regjeringssaker (Kershaw 1991:114).

Hitler hadde en vane med å utsette eller helst, unngå alle beslutninger. Han opprettet nye administrative organer etter som nye politiske oppgaver oppsto, samtidig besto alle tidligere organer. Dette kan oppsummeres som *Blitzkrieg*

⁶⁵ Wehrmachts ed til Adolf Hitler, 2.8.1934:

«Ich schwöre bei Gott diesen heiligen Eid, daß ich dem *Führer des Deutschen Reiches und Volkes Adolf Hitler*, dem Oberbefehlshaber der Wehrmacht, unbedingten Gehorsam leisten und als tapferer Soldat bereit sein will, jederzeit für diesen Eid mein Leben einzusetzen.» (Min uthevelse) (Wehrmacht ed 1995—1996)

istedenfor langsiktig planlegging og ressursallokering (Mommsen 1991:172). Hitler kunne bevisst opprette to organer for det samme saksfeltet (Mason 1968:191).

Det administrative kaoset var ikke laget med hensikt, men var et uunngåelig resultat av autoriteten Hitler brukte. Han var uvillig, og ikke i stand til, å regulere systematisk forholdet mellom parti og stat, og å lage et ordnet system for en autoritær regjering (Kershaw 1993:63).

Beslutnings- og lederstilen til Hitler sørget for at det var mulig å ha to konkurrerende politikker på et område samtidig. Men det var en viktig forutsetning for dette. Begge politikkene måtte være konsistente med Hitlers ideologiske intensjoner (Kershaw 1991:116).

Hitler intervenerte bare i maktkamper hvis enheten til riket var truet (Mommsen 1991:175—6). Han tok ofte ikke avgjørelser før situasjonen var overmoden, men dette betyr ikke at han alltid var redd for å ta avgjørelser (ibid.: 231).

Broszat mener at det eksisterte en konstant darwinistiske rivalisering i det nasjonalsosialistiske systemet. Det ble kun med forsøkene på å koordinere «viljen» til Føreren for å byråkratisere karismatisk autoritet og kanalisere ideologiske imperativer i kodifiserte lover og praksis. Konsekvensen av dette var en akselererende tilbakegang til aggresjon, lovløshet og kriminell brutalitet (Kershaw 1993:65).

Hitler var herskeren i Det tredje riket, Norman Rich i *Hitler's war aims* mener at dette poenget ikke kan understrekes nok (ibid.: 60). Mange mener at nasjonalsosialisme også kan kalles hitlerisme. I et intensjonalistisk perspektiv er nasjonalsosialismen programmatisk: Hitler hadde et program som han fulgte konsekvent, om ikke slavisk, fra tidlig på tyvetallet til han begikk selvmord i 1945. Handlingene var styrt av hans ideologiske besettelse, derfor ble *der Führers* ideologi implementert i regjeringspolitikken (ibid.: 62.)

Klaus Hildebrand mener at Hitlers betydning i utviklingen av utenriks- og rasepolitikken er svært viktig og at den samtidig viser den monokratiske fremfor den polykratiske styreformen hos nasjonalsosialistene (ibid.: 63).

Broszat hevder Hitler sanksjonerte etter press som kom fra forskjellige krefter i regimet, heller enn at han skapte politikken. Den symbolske førerautoriteten var mye viktigere enn den direkte maktutøvelsen til Hitler, stadig ifølge Broszat. Hitlers personlige *Weltanschauung* tjente dermed for det meste en symbolsk rolle (Kershaw 1993:63). Broszat kaller Hitlers begreper om antisemittisme, antibolsjevisme og *Lebensraum*, som hadde for det meste symbolsk betydning i de første årene av tusenårsriket, for ideologiske metaforer (Kershaw 1993:65).

Karl Bracher legger vekt på Hitlers allmektige posisjon til forskjell fra senere strukturalister. Han inntar en slags mellomposisjon fordi han legger betydelig vekt på Hitlers rolle som en allmektig hersker, samtidig som han skriver om forskjellige maktgrupper og enkeltpersoner som var i konflikt med hverandre. Antagonismen mellom rivaliserende organer ble kun løst gjennom den allmektige nøkkelrollen til Hitler. Denne antagonismen kom fra den komplekse sameksistensen og opposisjon av maktgrupper og konfliktfylte personlige bånd (ibid.: 62).

I følge Fest var ikke opprettelsen av rivaliserende organer utslag av tilfeldigheter. Hitler ønsket denne situasjonen hvor tjenestemennene og organisasjonene måtte kjempe for sine kompetanser og avgjørelser. Det var noe iboende positivt i denne kampen, mente Hitler i sin livskampteori. At resultatet ble selvdestruktivt er en annen sak (Fest 1973:347—48).

Det var Hitlers *Weltanschauung* og ikke noe annet, som til slutt var avgjørende, sett ut ifra de forferdelige konsekvensene av hans rasistiske antisemittisme i det planlagte mordet på jødene (Bracher 1976:217).

Hitler gikk mer og mer over til de originale ideene når hans oppfatning om virkeligheten glapp. Dette var blant annet store planer for verdensherredømme, og det var ingen mangel på lojale fanatikere som forsøkte å gjøre om disse til konkrete mål og strategier (Mommsen 1991:178—80). Hitlers kolossale planer for utbygging av Berlin⁶⁶ og andre større byer ble ikke oppgitt før mot slutten av krigen.

I motsetning til Mommsen så har Sarah Gordon en intensjonalt tilnærming til jødeutryddelsen. Hun legger vekt på at Hitler hadde en kalkulerende måte å foreta beslutninger på, selv om beslutningsgrunnlaget kunne se kaotisk ut på grunn av det anarkiske systemet. Han valgte ut de tiltakene mot jøder som han fant mest hensiktsmessige i forhold til den hjemlige opinionen, partienheten og utlandet. Etter at han hadde valgt en politikk, lot han alle de relevante organene konkurrere i å implementere den. Dette resulterte i ytterligere maktkamper, og det organet som seiret i implementeringsfasen, ble det primære for jødespørsmålet (Gordon 1984:144). I begynnelsen etter maktovertakelsen, fram til 1938 var partiet hovedorganet, mellom 1938 og 1939 var det en kamp mellom partiet og SS. Og etter 1939 overtok SS hovedansvaret for implementeringen av jødeutryddelsen (ibid.: 145).

5.6.2 Konkret beslutning om jødeutryddelsen

Goebbels kalte Hitler den urokkelige protagonisten og forkjemperen for en radikal løsning (Kershaw 1991:157). Himmler påberopte seg Hitlers godkjennelse av ordren i 1941 som omhandlet utvidelse av drapene på jøder i Sovjetunionen til også å gjelde kvinner og barn (ibid.: 157). Kershaw er ikke i tvil om at Hitler selv ga ordre i midten

⁶⁶ Domen i Berlin skulle ta 150 000—200 000 mennesker (Speer 1970:139).

av september 1941 til å deportere de tyske jødene østover. Derfor er Kershaw heller ikke i tvil om Hitler ga muntlige ordre om utryddelse av jøder, men ordrene kan ha vært generelle blankofullmakter til Himmler og Heydrich (ibid.: 157).

Hilberg mener at Hitler ga en ordre om utryddelse av jødene på slutten av sommeren 1941. Heydrich fortalte Eichmann at han hadde mottatt en direkte ordre fra Hitler om fysisk utryddelse av jødene (Hilberg 1985:402).

Fest mener at Hitler på et ganske tidlig tidspunkt mente utryddelse av jøder bokstavelig. Allerede tidlig på trettitallet hadde Hitler blant annet sagt at hvis han kunne sende unge tyske soldater ut i krigen for å dø, hadde han også «rett til å fjerne millioner av en mindreverdige rase som formerer seg som utøy». Fest fastslår en direkte sammenheng mellom Hitlers erfaring fra bruk av stridsgass under 1.verdenskrig og gassingene av jøder. Fest er i alle fall sikker på at Hitlers intensjoner om jødeutryddelsen ikke var et uttrykk for en hevn over symbolfienden (bolsjevismen) og utviklingen av krigen, men at intensjonen var fastlagt lenge før krigen (1973:577).

Hitler må betraktes som den politiske og ideologiske forfatteren av «den endelige løsningen». Det utopiske programmet ble gjort til virkelighet delvis på grunn av problemene han skaffet seg selv gjennom invasjonen av Sovjetunionen, og delvis på grunn av ambisjonene til Himmler og hans SS om å bli uunnværlige i den nasjonalsosialistiske maktstrukturen (Mommsen 1991:239). Invasjonen gjorde at antall jøder i områder behersket av Det tredje riket hadde økt radikalt.

Hitlers fanatisk-ideologiske oppfatninger var for vage til å kunne danne et utgangspunkt for rasjonelle beslutninger. Han var en propagandist.

Mommsen mener at det er umulig å spekulere i hvilke konkrete ideer Hitler hadde for å realisere «den endelige løsningen» (ibid.: 180—81). Noen skranker forsvant etter innmarsjen i Polen. Flere, om ikke alle begrensningene, forsvant etter invasjonen av Sovjetunionen.

5.6.3 Førerdokument om jødeutryddelsen

Mommsen mener at det ikke finnes gode beviser for at Hitler hadde noen intensjon om å fysisk utrydde jødene. Han hevder videre at muntlige utsagn om utryddelse ikke var uvanlig blant radikale antisemitter sent på 1800-tallet og framover (Mommsen 1991:227).

Kershaw mener at det er for enkelt å dedusere rasepolitikken til å være implementeringen av Hitlers intensjoner, men at den må sees som et produkt av den komplekse beslutningsstrukturen og den kumulative radikaliseringsprosessen i Det tredje

riket (1993:66). Fraværet av klar planlegging og retning fra Hitler, og delaktigheten til de tyske elitene, er to forhold som Mommsen er opptatt av (ibid.: 66).

En historisk vurdering av Det tredje riket kan ikke reduseres til Hitlers unikhhet, men den må takle betingelser og strukturer som gjorde disse grusomhetene mulige i et sivilisert og avansert industrialisert samfunn (ibid.: 66—67).

Speer har opplyst til Gitta Sereny det faktum at det ikke finnes noe førerdokument betyr ingenting.

«[It was] ludicrous for anyone to claim that this [the Jew exterminations] could have been anyone's idea but Hitler's. It shows a profound ignorance of the nature of Hitler's Germany, in which nothing could conceivably happen, not only without his knowledge, but without his orders.»

Speer til Sereny (1995:7)

Hitlers mest kritiske ordre ble bare gitt muntlig (ibid.: 7). W. Best, stedfortredende leder for Gestapo i RSHA konfirmerer dette utsagnet i Fleming (1984:54 note 15). Også Broszat er av den oppfatning at eksistensen av et skriftlig dokument ikke er det viktigste (1977:763—64). Utsagnet «ordre fra høyeste hold» er blitt brukt av Fleming vedrørende ordrene om massakrene i Riga i 1941 (1984:107).

Hitler skrev selv under ordren om drap av handikappede og mentalt syke i forbindelse med eutanasi-aksjonen (Burleigh and Wippermann 1991:143). At Hitler selv skrev under denne ordren kan gi to forskjellige tolkninger som gir helt forskjellige konsekvenser for jødeutryddelsen. Den første som revisjonistene vil følge er at en så alvorlig beslutning som jødeutryddelsen måtte ha Hitlers underskrift. Den andre er at Hitler sanksjonerte beslutningen i det stille uten at det skulle være noe skriftlig materiale som kunne vise dette etterpå. Også dette hadde med hvor alvorlig ordren var. Speer ovenfor støtter helt klart den siste tolkningen, mens Irving støtter den førstnevnte, i og med at han mener at Hitler ikke visste om jødeutryddelsen før 1943 (Irving 1977:576). Fest skriver i sin biografi: «Han [Hitler] var den «mest radikale nasjonalsosialist». Han visste i virkeligheten langt mer enn noen ante» (Fest 1973:180).

Goebbels dagbok tar også for seg Hitlers ansvar i jødeutryddelsen. I et avsnitt for 27. mars 1942 skriver han at Førerens profetier fra 1939⁶⁷ blir oppfylt på en uhyggelig måte (Sereny 1995:350).

«Again it is the Führer who is the pioneer and constant champion of a radical solution now made possible by circumstances and thus inevitable. Thank God the war offers us

⁶⁷ Goebbels sikter til en tale Hitler holdt i Riksdagen 30. januar 1939. Der taler Hitler om blant annet hvis den internasjonale jødedommen skulle kaste nasjonene ut i en ny verdenskrig, ville resultatet ikke bli at bolsjevismen, og derved jødedommen seiret. Men derimot at jødene skulle bli utryddet fra Europa (Noakes and Pridham 1974:485—6).

possibilities which would have been barred to us in peacetime. These we must now use. As the ghettos of the General Government are emptied, they will be refilled with Jews removed from the Reich, the process then being repeated.»

Sereny (1995:350—351)

Også Goebbels dagboksnotater støtter den første tolkningen. Men det må naturligvis drøftes hvor troverdig Goebbels dagbøker er. Utsagnet er skrevet før slaget ved Stalingrad⁶⁸, hvor krigslykken snudde for Det tredje riket. Men allerede i slutten av 1941 var det klart for mange tyske økonomiske og militære rådgivere at Det tredje riket ikke kunne vinne krigen (Kershaw 1991:158). Hvilken oppfatning Goebbels hadde om dette ønsker jeg ikke spekulere i. Hvis dagbøkene var ment for offentliggjøring senere, ville det være naturlig at avsnittene om ansvarsfordeling etc om jødeutryddelsen ble dempet ned. Men Goebbels beskriver ikke hvordan jødene ble utryddet: «The procedure employed here, *not to be described* is pretty barbaric; there wont be much left of the Jews» (Gordon 1984:132) [min uthevelse]. Goebbels utsagn vitner ikke om noen frykt for represalier etter at krigen var slutt.

Revisjonister frikjenner Hitler for ansvar i jødeutryddelsen fordi det ikke finnes noen skriftlig ordre. Men de fleste andre ser annerledes på dette. Om denne ordren finnes eller ikke, er ikke det viktigste spørsmålet angående jødeutryddelsen. Også i den daværende tyske rettssituasjonen var midlene som ble brukt overfor jødene ulovlige (Broszat 1977:763—4). De tyske myndighetene var opptatt av at gjeldende lov og rett skulle følges, så det ville vært lite heldig hvis et dokument som påla jødeutryddelsen i strid med lovene, underskrevet av Hitler ble kjent. Hitler som statsoverhode måtte ta større formelt hensyn i muntlige og skriftlige ytringer slik at han unngikk å nevne de ulovlige jødeutryddelsen (ibid.: 764). Det er derfor naturlig at ingen har klart å oppdrive noe skriftlig ordre. Jødeutryddelsens illegalitet ble omgått på flere måter. Hitler hadde ingen vane med å skrive under verken det ene eller det andre. Hvis noen kunne påvise en skriftlig ordre ville det vært et uttrykk for en atypisk atferd fra Hitler.

Før eutanasi-aksjonen ble iverksatt skrev Hitler ytterst motvillig under på en fullmakt om at noen utvalgte leger kunne velge ut hvilke pasienter som skulle drepes. I 1939 kunne ikke dette gjennomføres uten et minimum av formell bekreftelse (ibid.: 764). Under jødeutryddelsen to år senere i de okkuperte områdene var slike hensyn unødvendige, så det var tilstrekkelig med muntlige fullmakter som kunne holdes hemmelige under unntakstilstanden som hersket (ibid.: 764). Det var *de facto* ingen statsdannelse i det okkuperte øst som kunne protestert på jødeutryddelsen.

⁶⁸ De store vanskelighetene for den tyske hæren ved Stalingrad begynte først i løpet av høsten 1942.

Gestaposjef Heinrich Müller ga beskjed til alle *Einsatzgruppen* om at de skulle rapportere til Føreren om arbeidet i øst. Bilder var spesielt interessante. Denne beskjeden ble gitt allerede 1. august 1941 (Fleming 1984:109—10).

Hitler fortalte åpent overfor admiral Horthy, den ungarske statsleder i mars 1944 hvordan det var gått med jødene i Polen. Han la ikke skjul på at de som ikke kunne, eller ville arbeide ble skutt (Sereny 1995:420).

5.6.4 Hitlers deltakelse i jødeutryddelsen

Initiativene i politikken overfor jødene kom fra andre enn Hitler, men forslagsstillerne var naturligvis klar over hvilken retning politikken skulle føres i. Og var det noe Hitler var spesielt opptatt av, kunne han intervensjon bestemt (Kershaw 1991:115).

Det er uenighet om hvilken grad av innflytelse Hitler hadde på de detaljerte tiltakene for å tvinge jødene ut av tysk samfunnsliv og økonomi, og å ta fra dem legale rettigheter (Mommensen 1991:227). Det er enighet blant forskere om at han godkjente den kumulative intensiveringen i forfølgelsene. Hitlers holdninger legitimerte handlingene. Men dette betyr ikke at det var han som initierte disse. Hitler trengte ikke å gi ordre om forfølgelse av jøder, det var tilstrekkelig at han ga en slags tillatelse til at de underordnede kunne utføre hva de trodde var Førerens ønsker (Kershaw 1991: 150).

Hitler var sannsynligvis generelt informert om jødeutryddelsen, men det er mindre trolig at han var informert om detaljer. I talen han gav til generaler i mars 1944 viser han til profetiene fra 1939 som blir oppfylt (ibid.: 178). Dette tilsier at han hadde informasjon om hva som skjedde.

Det eneste Hitler var fornøyd med på slutten av sitt liv var behandlingen av jødene. Alle andre forhold hadde han behandlet for mildt og for lite radikalt (Fest 1973:635—36). Hitler oppfordret til fortsatt kamp, spesielt mot jødedømmen i sitt «politiske testamente» skrevet 29. april 1945 (Hitler 1945).

Hitler var en sentral drivkraft i jødeutryddelsen, men på den annen side, kun den ekstreme eksponenten i en kjede av antihumane impulser. Det tok lang tid før ansvaret for «jødeproblemet» ble samlet i et organ. Dette skjedde ikke før i 1939 i RSHA. Inntil da hadde mange ulike organer drevet med disse oppgavene. Det fantes ingen koherent strategi før Heydrich fikk en koordinerende rolle i utformingen av jødeutryddelsen i januar 1939 (Schleunes 1989:58).

5.6.5 Hitlers kjennskap til jødeutryddelsen

Seriøse forskere er ikke i tvil om at Hitler hadde kjennskap til jødeutryddelsen, selv om det er diskusjon om hvordan beslutningen ble tatt. Jeg har tidligere i oppgaven referert til eksempler om andre saker hvor Hitler har vært informert og tatt

beslutninger. Disse eksemplene har vært av mindre alvorlig grad enn jødeutryddelsen. Det er derfor svært lite trolig at en så alvorlig beslutning kunne fattes uten at Hitler var klar over det. Mommsen mener at Hitler ikke tok initiativ til noen av disse lovene eller følgende tiltak mot jøder: boikotten i 1933, Krystallnatten i 1938 eller den påfølgende ariseringspolitikken. Etter dette er det viktig, som Mommsen påpeker at Hitler ikke på noen måte var uskyldig, fordi han gikk god for, og oppmuntret tiltakene (1991:233).

5.7 Bruk av eufemismer

Nasjonalsosialistene var opptatt av å skjule ugjerningene sine gjennom en kamuflerende bruk av ord. Fleming skriver at Hitler brukte kalkulert list for å skjule sitt eget ansvar. Han arrangerte også bruken av kamuflerende ord. Et eksempel på et slikt ord var sammensetninger med *Sonder*, dette betyr egentlig bare spesial, men i nasjonalsosialistisk terminologi ble betydningen drap, eks *Sonderkommando* betyr drapskommando og *Sonderbehandlung* betyr drap (Friedlander 1980:110).

Også Hilberg mener at det nasjonalsosialistiske språket ikke hadde bakgrunn i naivitet, men var bevisst brukt for ikke å virke psykologisk nedbrytende for de som var med på ugjerningene (ibid.: 406).

Det er interessant å merke seg at det nasjonalsosialistiske ordforrådet om jøder allerede ble etablert tidlig på tyvetallet (jvnf. Hitler (1980) og avsnittet nedenfor om Hitlers antisemittisme).

I propaganda ble begrepet utryddelse (*Ausrottung*) brukt om jødernes videre skjebne (Friedlander 1980:109). De som utførte disse ugjerningene brukte ikke slike ord. Et annet kamuflasjeord var aksjon (*Aktion*). Dette kunne bety deportasjon, drap eller tyveri. Aksjon kunne også kombineres med jøde. Eksempler på bruk av kamuflasjeord: ødeleggelsen av Warsawa-ghettoen ble kalt en *Grossaktion*, mens drap av noen få mennesker ble kalt *Kleinaktion*, og drap på ett menneske ble kalt *Einzelaktion* (Friedlander 1980:110). *Evakuierung* var et annet ord som blant annet ble brukt i Wannsee-protokollen. Den reelle betydningen var deportasjon først til en ghetto, deretter til en konsentrasjonsleir eller utryddingsleir. *Ausfallen* (eliminert) blir brukt i Wannsee-rapporten om deporterte (evakuerte) jøder som skal settes til veiarbeid, og hvor en stor del utvilsomt vil dø av naturlige årsaker, det vil si overarbeide (Wannsee-Protokoll). Også *ausgesiedelt* (utflyttet), *abbefördert* (degradert), *umgesiedelt* (forflyttet) og *abwanderung* (bortvandret) er andre mer eller mindre alvorlige ord som ble brukt om deportasjonene. Også *Abschiebe* (sende bort) ble brukt (Zimmermann 1995:358).

Mange andre eufemismer ble brukt for å skjule det brutale, reelle innholdet i begrepene. Organisasjoner fikk dekknavn som ikke gjenspeilte de grusomme oppgavene de utførte, for eksempel *Gemeinnützige Kranken Transport GmbH*, forkortet gekrat (Velferds-transportsekskapet for syke A/S). Denne organisasjonen transporterte handikappede til asylr hvor de ble drept (Noakes 1974:614).

Desinfeksjon ble brukt om gassing av mentale pasienter i interne dokumenter i eutanasi-programmet (Fleming 1984:23). Hitler brukte «eliminere» eller fjerne (*beseitigt*) i en tale til *Wehrmacht* en uke før innmarsjen i Polen. Det var hele den polske intelligentsiaen som skulle fjernes, det vil si myrdes (Fleming 1984:74).

Nedsettende betegnelser ble brukt om jødiske advokater og leger, henholdsvis rettskonsulenter og sykebehandlere (Zimmermann 1995:359). Disse hadde bare kunnet praktisere blant de gjenværende jødene etter at de var sjaltet ut av det vanlige tyske samfunnet.

I tillegg til eufemismer brukte også Hitler mange ordspråk i sin propaganda. Han brukte dem på en pervertert måte i en ny kontekst slik at meningen ble forskjellig fra den opprinnelige betydningen. I tillegg til de vanlige ordspråkene laget han nye pseudo-ordspråk som var basert på gamle tyske ordspråk. I en tale i 1939 omdefinrer Hitler betydningen av det bibelske sitatet: «Øye for øye, tann for tann» til en folkelig rettferdiggjøring av den kommende utryddelsen av jødene. I *Mein Kampf* sammenligner Hitler syfilis og jødedom. Han mener den arisk-germanske rasen er infisert av syfilis, det vil si av jødedommen (Mieder 1995).

SS-medlemmer som deltok i massehenrettelser i Latvia mottok *Kriegsverdienstkreuz*. I et svarbrev til offiserene som skulle innstille soldater til denne medaljen ble det gitt uttrykkelig ordre om at ordet henrettelse ikke under noen omstendighet måtte brukes. I stedet skulle det skrives: «Fullførelse av vitalt krigsoppdrag» (Fleming 1984:99—100).

Himmler kalte sine *Einsatzgruppen* for antipartisanhæren eller «bandekamptropper» (Höhne 1967:339).

Et viktig fellestrekk ved den nasjonalsosialistiske språkbruken er mangelen på subjekt (Zimmermann 1995:370). Dette medførte at avstanden til ofrene ble opprettholdt og var størst mulig. Bruken av eufemismer er et viktig moment i avmenneskeliggjøringen av jødene og andre som ble forfulgt.

5.7.1 Profetier

Hitler fremsa såkalte profetier om jødeutryddelsen i en tale 30. januar 1939 i Riksdagen, som nevnt ovenfor (Noakes and Pridham 1974:485—86). I talen sier han selv at han ofte har vært en profet, og i denne talen vil han igjen være en profet om «det jødiske problemet». Han vil advare jødene og bolsjevikene om at de vil være

den tapende part hvis det skulle bryte ut en ny verdenskrig. Men er det korrekt å kalle slike utsagn for profetier? Et profeti er en forutsigelse om en hendelse i fremtiden hvor man selv ikke har noen innflytelse. Det er ikke et uttrykk for en intensjon om hva man skal gjøre i fremtiden. Det kan hevdes at Hitler egentlig ga uttrykk for sin egen intensjon om jødeutryddelsen, og at han da kom med en prediksjon om fremtiden (Anscombe 1957:89). Dette er en måte å unndra seg skyld på. Ved å kalle disse utsagnene for profetier kan jødeutryddelsen få et preg av at de ikke kunne unngåes og gir dermed et deterministisk inntrykk. Broszat betrakter ikke dette «profetiet» psykologisk som en advarsel, men derimot som en motivasjon for å gå til krig (1977:771). Han er dermed enig i at det ikke kan kalles et reelt profeti. Også Stern mener at Hitler ikke kom med reelle profetier. Sterns oppfatning er at Hitlers «profetier» bygget på implisitt forstått håp og frykt. Samtidig som «profetiene» kan tolkes som trusler var de også et krav om konformitet i forhold til jødeutryddelsen (Stern 1990:66—67).

5.8 Wannsee-konferansen

I et intensjonalt perspektiv betyr ikke Wannsee-konferansen så mye fordi beslutningen om at jødene skulle utryddes var tatt lang tid i forveien. Steven Katz mener at innbydelsen til Wannsee-konferansen må bygge på en intensjon om å utrydde jødene. Konferansen har for ham betydning fordi den var et nødvendig skritt på den intensjonale veien mot utryddelsen (Katz 1994:133 note 26).

Intensjonal analyse av Wannsee-konferansen

Fleming mener at konferansen må sees i sammenheng med masseskytingene lenger øst. Han konstaterer at behandlingen av friske jøder ble nevnt eksplisitt, men at Heydrich⁶⁹ meget omhyggelig unnlot å nevne de syke jødernes skjebne i protokollen (Fleming 1984:91). Fra Adolf Eichmann, selv deltaker på konferansen, er det derimot kjent hva som var hensikten med konferansen. Under rettssaken mot ham, ble han eksaminert om den.

«What I [Eichmann] know is that the gentlemen convened their session, and then in very plain terms—they addressed the issue, with no mincing of words. (...) The language was anything but in conformity with the legal protocol of clause and paragraph. (...) The discussion covered killing, elimination, and annihilation.»
Fleming (1984:91—92)

Innholdet i denne diskusjonen var ikke nytt på Wannsee-konferansen, allerede høsten 1941 sendte Alfred Wetzel⁷⁰ et hemmelig utkast til Rikskommissaren i *Ostland*, Lohse, hvor det sto at alle jøder som ikke var arbeidsdyktige måtte utryddes (ibid.:

⁶⁹ Heydrich inviterte til konferansen på vegne av Göring.

⁷⁰ Wetzel var rådgiver om jødiske spørsmål i ministeriet for det okkuperte øst.

92). Fleming ser en sterk sammenheng mellom masseskytingene i Sovjetunionen (inkludert Baltikum) og Wannsee-konferansen. Han hevder videre at SS-Sturmbannführer Dr Lange, fra sikkerhetspolitiet og sikkerhetstjenesten i *Ostland*, utvilsomt var invitert av Heydrich for å beskrive hans egne erfaringer fra masseskytinger utenfor Riga. 27 000 jøder ble skutt mellom 30. november og 8. desember 1941. Wannsee-konferansen var opprinnelig planlagt til den 9. desember 1941, men Lange hadde ansvaret for masseskytingene i Riga inntil 8. desember (ibid.: 92—95). Dette viser hvilken sammenheng det var mellom Wannsee-konferansen og jødeutryddelsen i Øst-Europa (ibid.: 107).

Goldhagen hevder at planer og installasjoner for jødeutryddelsen allerede var utarbeidet før konferansen etter en rekke med forberedende møter (1996:157). Min oppfatning er at selv om rapporten bærer preg av diskusjoner, kan det hevdes at de store planene var lagt, og at konferansen ble holdt i hovedsak for å informere berørte organer. Wannsee hadde en praktisk betydning i samordningen av forskjellige etater og organer.

5.9 Avslutning

I dette kapittelet har jeg vist hvordan intensjonale forfattere forsøker å forklare jødeutryddelsen. De intensjonalistiske forfatterne bruker utsagn helt tilbake til 1919 for å vise Hitlers intensjon. Hitlers antisemittisme blir klart dokumentert, men akkurat *når* den ble en avgjørende faktor for Hitlers politikkutforming er mindre klart. I det neste kapittelet vil det bli foretatt en analyse av beslutningen og iverksettelsen av jødeutryddelsen ved hjelp av Allison's modeller.

6. ANALYSE VED HJELP AV ALLISONS MODELLER

I dette kapitlet vil det foretas analyser av beslutningen og iverksettelsen av jødeutryddelsen ved hjelp av Allisons tre modeller: organisasjon, byråkrati og rasjonell aktør. Analysens mål er å undersøke om det er noen av Allisons modeller som gir en god forklaring på disse spørsmålene.

6.1 Organisasjonsmodellen

Denne modellen blir brukt for å beskrive og analysere den strukturelle teorien.

Analysen ved hjelp av denne modellen vil søke å finne ut hvordan de forskjellige organisasjonene reagerte i nye situasjoner hvor standardprogrammene manglet. Hvordan forsøkte organisasjonene å løse problemene som oppsto? Kan de manglende standardprogrammene forklare bruddene i politikken overfor jødene og utviklingen av jødeutryddelsen? Var det eksogene eller endogene årsaker til endringene?

Følgende tilsynelatende brudd⁷¹ eller reelle brudd i politikken overfor jødene skal analyseres:

a) Nürnberglovene i 1935: Ingen klare ytre tegn til en spesiell situasjon i byråkratiet i tiden rundt partidagene. Dette var før den territoriale ekspansjonen, og Tyskland hadde heller ikke fått den sterke «selvtilliten» som preget tiden etter 1938.

b) Krystallnatten i 1938 og utvandringsentraler: Goebbels sto bak Krystallnatten høsten 1938. SA og partifolk utførte ugjerningene mens SS var knapt nok informert før de startet (Herbert 1996:218). SA så sin sjanse til å forsøke å gjenopprette sin stilling. Denne hadde vært sterkt redusert etter Röhm-affæren i 1934.⁷² SS ble gjennomgående holdt utenfor de pogromlignende ugjerningene i forbindelse med

⁷¹ Med brudd mener jeg en stor endring av retningen i politikken overfor jødene.

⁷² Ernst Röhm ble myrdet på Hitlers ordre på grunn av frykt for at han gjennom SA skulle få for stor makt. SA hadde ca to millioner medlemmer på denne tiden, så frykten var ikke uten grunnlag (Broszat 1981:202—206).

Krystallnatten. Men den påfølgende dagen arresterte SS mannlige jøder uten annet grunnlag en at de var jøder (ibid.: 219). Etter Münchenforliket i 1938 forsto nasjonalsosialistene at vestmaktene ikke ville gripe inn i tysk politikk, og handlingsrommet ble oppfattet som større enn før forliket. Ved at Goebbels var initiativtaker og SA sammen med partiet var iverksettere skilte det seg fra tidligere tiltak. For SS var konsekvensene av Krystallnatten at SS ønsket å ta over politikken overfor jødene fordi SS mente at pogromlignende tiltak ikke fremmet denne politikken. SS måtte da bevise overfor Hitler at deres politikk var mer effektiv. Dette ble vist gjennom utvandringspolitikken som var blitt iverksatt i Østerrike kort tid etter *Anschluss*. Det er viktig å legge merke til at selve systemet med utvandringssentraler var iverksatt mange måneder før Krystallnatten og var på ingen måte noen følge av denne. På samme tid som Krystallnatten hadde allerede ca 50 000 jøder utvandret fra Østerrike, dette var omtrent en fjerdedel av landets jøder (Schleunes 1990:230).

c) Invasjonen og okkupasjonen av Polen i 1939: Kort tid etter okkupasjonen av Polen begynte tyske myndigheter å deportere polske jøder. De ble stuet sammen i ghettoer øst i landet. Polen var delt i to forskjellige deler, ett «tysk» område som sto under tysk jurisdiksjon, og et «restområde» som sto utenfor. Ghettoene som ble etablert lå nettopp i dette «restområdet». Bruddet i politikken overfor jødene i dette tilfellet hadde med ytre årsaker å gjøre, nemlig den tyske ekspansjonen.

d) Masseskytingene i 1941: Etter invasjonen av Sovjetunionen fulgte SS *Einsatzgruppen* etter *Wehrmachts* ordinære troppstyrker. Under krigen økte antallet jøder radikalt, det geografiske rommet økte tilsvarende. *Kommissarbefehl* var datert i juni 1941, det vil si at beslutningen om å drepe jøder i de tyskokkuperte delene av Sovjetunionen ble tatt før invasjonen ble igangsatt 22. juni. Massehenrettelsene kan tolkes som løsning på et akutt problem for nasjonalsosialistene. De visste ikke hva de skulle gjøre med alle jødene som kom inn under tysk jurisdiksjon. Problemet var en konsekvens av operasjon «Barbarossa». Allison's organisasjonsmodell kan være til noe hjelp for forklaringen av disse massakrene fordi de skjedde i forbindelse med et brudd i nasjonalsosialistisk politikk.

e) Utryddelsesleirene 1941: Bruddet med tidligere politikk overfor jøder var markant ved etableringen av utryddelsesleirene. Sentrale deler av utryddelsesstaben ble hentet fra eutanasi-aksjonen T4 som var avsluttet kort tid før jødeutryddelsen ble iverksatt.

f) Wannsee 1942: Siden denne konferansen ble arrangert etter at både massehenrettelsene ved skyting og utryddelsesleirene var startet, betydde ikke

konferansen noe egentlig brudd med etablert politikk. Samarbeid mellom forskjellige organer ble samkjørt under konferansen.

Konklusjon

Bruddene i politikken overfor jødene kom ganske raskt etter store utvidelser av det tyske territoriet og derav store endringer av antall jøder under tysk jurisdiksjon.

Wehrmachts erobringer gjorde at forutsetningene for politikken endret seg radikalt. Standardoperasjonene måtte endres i disse situasjonene, og organisasjonene fikk nye muligheter i politikken overfor jødene.

Under de antisemittiske forutsetningene som hersket i Det tredje riket var det kun mer radikale tiltak som kunne iverksettes da flere jøder kom inn under tysk jurisdiksjon. «Jødeproblemet» økte i størrelse etter 1938, og kun radikale tiltak kunne gjøre noe med det.

Selv om det ble store brudd i politikken overfor jødene er det vanskelig å hevde at årsaken til bruddene var av organisatorisk art. Særlig bruddene etter 1938 var reaksjoner på ytre forutsetninger og hendelser. Noen av bruddene kom tilnærmelsesvis samtidig med andre viktige politiske og militære hendelser. Disse bærer mer preg av kalkulasjon enn tilfeldigheter og kriser. Allison's organisasjonsmodell gir ikke gode forklaringer på endringer i politikken overfor jødene. Endringene i denne politikken var mer et resultat av endogene hendelser slik at nye muligheter åpnet seg for forfølgelse og drap, enn eksogene kriser. Jeg vil hevde at påvirkningen fra de allierte styrkene først fikk utslag da de tyske myndighetene forsto at det ugjenkallelig gikk mot slutten for Det tredje riket. Først da ble den offisielle driften av utryddelsesleirene stanset. Mange jøder ble også drept etter denne stansen fordi SS-offiserer tvang dem på lange marsjer fra leirene uten noe endelig mål. Det siste eksempelet er kanskje et bedre eksempel på et brudd under eksogene kriseforutsetninger.

6.2 Byråkratimodellen

Denne modellen blir brukt for å hjelpe til å forklare den strukturelle teorien. Årsaken til at modellen blir betraktet som strukturell er fordi intensjonene ikke kommer til uttrykk gjennom resultatet. I denne modellen er det maktkampen (strukturen) som bestemmer utfallet, ikke intensjonene.

Analysen ved hjelp av den byråkratiske modellen vil følge det samme kronologiske mønsteret som analysen ovenfor. Målet for analysen vil være å finne ut hvorfra et initiativ kom. Til slutt kan det, ut i fra dette, undersøkes hvilke aktører som hadde størst gjennomslag i politikken overfor jødene.

Spørsmålet jeg ønsker svar på i denne modellen er hvilken maktkamp som kunne føre til jødeutryddelsen.

Det hersket en kamp om hvem som skulle styre politikken overfor jødene på trettitallet: Selv om jødehatet var stort i Det tredje riket, var svarene svært forskjellige på spørsmålet om hvordan dette hatet skulle omsettes til praktisk politikk. SS (SD og Gestapo) og partiet, særlig Streichers tilhengere var fundamentalt uenige om hvordan politikken overfor jødene skulle utformes. Men Streichers *Radau*-antisemittisme fikk mindre støtte og innflytelse etter som årene gikk.

a) Nürnberglovene, hvem sto bak? NSDAP var en sterk pådriver bak lovene. Spesielt Streichers avis «Der Stürmer» propaganderte for «jødeler» (Wistrich 1995:251). Herbert mener at også SD var en sentral drivkraft for å skille jødene fra resten av den tyske befolkningen gjennom lovgivning. Han mener at Heydrich og Best hadde utarbeidet forslag til hvordan jødene kunne skilles fra andre tyskere (Herbert 1996:211). Hvem arbeidet mot lovene? Det tradisjonelle byråkratiet hadde en mer reservert holdning til innføring av raselovene. Lovene ble nærmest sabotert av byråkratiet ved utformingen og i begynnelsen av utøvelsen av dem. I følge Mommsen inntok Hitler en mellomstilling mellom byråkratiet og partiet i interessen for lovgivning på dette området (1991:232). Dette blir bestridt av Herbert som hevder at lovene ble utarbeidet på Hitlers initiativ (1996:211). Schleunes støtter Herbert i dette. Han hevder saksgangen var denne: Riksdagen skulle samles på slutten av partidagene for å vedta en lov om at jøder ikke skulle kunne bruke det nasjonalsosialistiske flagget. I følge Schleunes syntes ikke Hitler dette var nok for at Riksdagen skulle samles. Derfor tok Hitler initiativ til lovene som skulle regulere forholdet mellom jøder og arier (Schleunes 1990:121). Innenriksministeriet fikk i oppgave å utarbeide lovene.

b) Krystallnatten i 1938, hvem sto bak? Goebbels og SA sto bak denne aksjonen. Hvem var mot den pogromlignende aksjonen? SS var imot, og ble overrasket over vendingen Goebbels tok etter Raths død, men SS var ikke helt uforberedt (ibid.: 219). Sentralbanksjef Schacht var imot på grunn av handelen med utlandet og frykt for utenlandsk boikott av tyske varer.

c) Utvandringsentralene i Østerrike og Tyskland ble administrert av Eichmann i SD. «Sentralkontoret for jødisk utvandring» ble etablert i 1937, men ble først brukt i fullt monn i Østerrike etter *Anschluß* (Herbert 1996:212).

d) Deportasjon av polske jøder internt i Polen og tvangsghettoisering i 1939. Hvem besluttet flyttingen? I følge Herbert var det Hitler som tok beslutningen om flytting (1996:245). Hvem protesterte mot flyttingen? Hans Frank gikk imot deportasjonene

fordi de etter hans mening ødela næringslivet. Han hadde ingen humanitære motiver for å protestere (Wistrich 1995:63).

e) Masseskytingene fra 1941 skapte få protester i offisielle nasjonalsosialistiske organer. Hvem sto bak? SS organiserte masseskytingene.

f) Utryddelsesleirene og kombinerte utryddelses- og konsentrasjonsleire fra 1941: Hvem sto bak leirene? SS sto bak utryddelses- og konsentrasjonsleirene. Var noen mot? Eksisterte det noen maktkamp i forbindelse med leirene? Samtidig som SS sto bak driften i leirene var andre deler av SS misfornøyd med hvordan denne ble utført. Göring og SS hadde behov for arbeidskraft til rustningsindustrien. Disse behovene ble ikke oppfylt, og jødeutryddelsen fortsatte ufortrødent videre. Det var få protester mot utryddelses- og konsentrasjonsleirsystemet i Det tredje riket.

g) Wannsee-konferansen i 1942: Himmler igjennom SS arrangerte konferansen. Det går ikke fram av Wannsee-dokumentet at det var noen motstand blant deltakerne. Slike deltakere ville sannsynligvis heller ikke vært invitert.

Konklusjon

Den veien utviklingen i Det tredje riket, og derigjennom jødeutryddelsen tok, gjorde at motstanden ble redusert etterhvert. Krigstilstanden bidro til en sterk ensretting. Uenighet fikk i liten grad komme til uttrykk etter 1938—39. Kritikere som Hjalmar Schacht (finansminister til 1937 og sentralbanksjef til 1939) ble skiftet ut. Motstanden SS viste mot Krystallnatten var kun instrumentell og taktisk. Det var nærmest konsensus om substansen, nemlig at jødene måtte bort fra Det tredje riket. Dette var ikke et entydig begrep for de forskjellige fløyene i Det tredje riket, for noen var betydningen deportasjon, for andre fysisk utryddelse. Motstanden fra offisielle organer mot den politikken overfor jødene som ble ført, var stilnet hen i god tid før drapene begynte.

Byråkratimodellen gir mest forklaringskraft på beslutninger i denne politikken i trettiårene. Hvilke konsekvenser hadde maktkampen i Det tredje riket for jødene? Kan maktkampen forklare jødeforfølgelsene og utryddelsen? Den kan kanskje forklare tidlige tiltak, men ikke senere tiltak. SS overtok styringen av politikken overfor jødene etter 1939, og eksplisitt uenighet i førende organer var liten. Det er vanskelig å hevde at summen av personlige intensjoner skapte et fullstendig ikke-intendert resultat for jødeforfølgelsene og -utryddelsen. I eksemplet med deportasjonen av polske jøder i '39 var ikke mange omkomne det uttalte målet, men det må likevel ha vært det intenderte målet når så mange mennesker blir deportert uten at det blir foretatt noen endringer av infrastrukturen for å hjelpe dem med mat etc.

6.3 Den rasjonelle aktørmodellen

Denne modellen vil bli brukt i analysen av den intensjonale teorien.

Ifølge Kershaw var Hitler uvillig til å ta beslutninger, han kunne derfor være en svak diktator (1993:60). Fest mener Hitlers beslutninger var en endeløs rekke av improvisasjoner (1973:356). Det ble etterhvert slutt på daglige rutiner, og Hitler foretrakk å få informasjon gjennom muntlige resymeer. Skriftlig materiale var sannsynligvis kortfattet.⁷³ Uoffisielle råd fikk stor betydning, og til slutt hadde departementene stor makt gjennom sin lovgivende myndighet (Mommsen 177—78). Helt fra Hitler hadde trådt inn i partiet, hadde han forsøkt å løse problemer på uformelt vis, mener Rainer Zitelmann (1989:28). Tilbøyeligheten Hitler hadde til å vente med å ta en beslutning til den lå klar i dagen (Kershaw 1991:115) bidrar heller ikke til å befeste Hitler som en rasjonell aktør.

Denne beslutningsatferden beskriver ikke Hitler som en rasjonell aktør. De mer eller mindre tilfeldige beslutningene vitner ikke om en grundig beslutningsprosess hvor ulemper og fordeler blir overveid, samtidig som mest mulig relevant informasjon blir innhentet og handlingen blir utført på en mest mulig effektiv måte. Beslutningene kunne for så vidt være tatt innenfor et felt Hitler hadde intensjoner for. Derfor kunne intensjonen oppfylles, men likevel ikke på grunn av mest mulig rasjonell atferd. Hitler kunne se mer på radikaliteten enn rasjonaliteten i en beslutning (Mommsen). Mommsen mener at selv om Hitler kan betraktes som den politiske og ideologiske forfatteren av jødeutryddelsesprogrammet var oppfatningene for vage til å danne grunnlag for rasjonelle beslutninger (1991:239).

Gordon mener at Hitler opptrådte mer rasjonelt enn det kunne se ut til ved første øyekast. Hun fremholder at han valgte tiltak mot jøder som var mest hensiktsmessige i forhold til den tyske opinionen, partienheten og utlandet. Maktkampen mellom de ulike organene for å sette i verk planene var et rasjonelt skritt fra Hitler for implementeringen, stadig i følge Gordon (1984:144). Dette var tiltak for å sette i verk jødeutryddelsen på en så effektiv måte som mulig. Hun mener at maktkampen slett ikke betyr at Hitler ikke var en rasjonell aktør.

Konklusjon

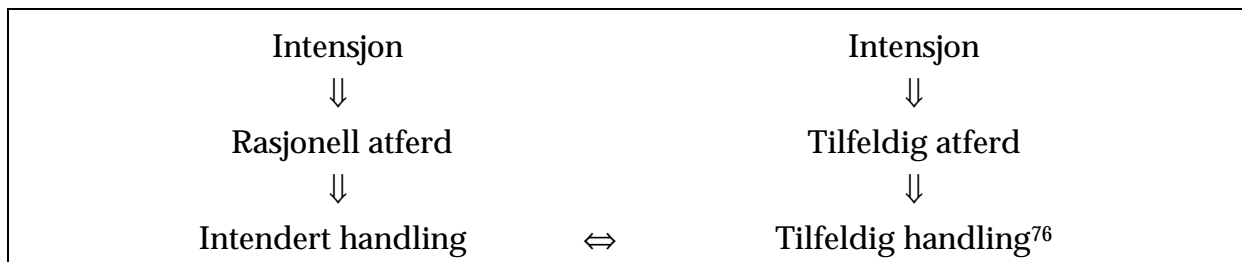
At en aktør innehar en intensjon, mål og nytte av en handling er ikke tilstrekkelig for å oppfylle kravene til en rasjonell aktør hvis ikke beslutningen om den aktuelle handlingen foretas på rasjonelt vis. Det ligger implisitt i intensjonalismen at Hitler i tillegg til å ha en intensjon om utryddelse av jødene hadde en rasjonell atferd for å iverksette denne.

⁷³ Årsaken var at de spesielle førerskrivemaskinene hadde spesielt store typer.

Som nevnt tidligere i oppgaven er det umulig å spore en ordre om jødeutryddelsen til Hitler. Men ved å bruke kildemateriale om Hitlers tidlige utsagn vil jeg fastslå at Hitler hadde en svært sterk antisemittisk holdning som sannsynliggjør en slik ordre, gitt muntlig. Hitler kan ikke betraktes som en rasjonell aktør. Hans beslutningsatferd bar preg av for mange tilfeldigheter.

Gordon betrakter Hitlers atferd som en form for rasjonell atferd (1984:143—44). Det er problematisk å hevde en slik rasjonalitet. Hitlers atferd kan betraktes mer som viljeshandlinger⁷⁴ enn rasjonelle handlinger. Hennes analyse bærer preg av eterrasjonalisering, og derav at Hitler hadde en rasjonell metode for hvordan ansvaret for politikken overfor jødene skulle fordeles. Men Gordon mener samtidig at Hitler ikke hadde noen detaljert plan i «jødespørsmålet» (ibid.: 145). Som intensjonalist betrakter hun Hitlers intensjoner som avgjørende for iverksettelsen av jødeutryddelsen. Jevnfør figur 6 om at et intendert resultat kan være et resultat av en tilfeldig handling.

Figur 6: Ingen nødvendig sammenheng mellom intensjon og ønsket resultat⁷⁵

Hitlers tendens til å sette ledende partimedlemmer, embetsmenn, ministre etc opp mot hverandre kan virke mer som en måte for å ha kontroll over disse personene og en sikring av deres lojalitet enn en rasjonell måte å iverksette en politikk på. Men det kan ikke sees bort i fra at det også kan være en metode for å få utført sin politikk på.

6.4 Avslutning

Ingen av de tre modellene gir noen fullgod forklaring på jødeutryddelsen. Den rasjonelle aktørmodellen gir bedre forklaring enn byråkrati- og

⁷⁴ Med dette mener jeg at en handling kan utføres på grunnlag av en intensjon, uten at handlingen trenger å være rasjonell. Vilje var et viktig begrep for Hitler. Han brukte uttrykket: «min absolutte vilje» for å vise hva politiske argumenter var grunnlagt på (Stern 1990:45).

⁷⁵ Figuren er utarbeidet etter Anscombe (1957) og von Wright (1971).

⁷⁶ Den tilfeldige handlingen har det samme resultatet som den intenderte handlingen.

organisasjonsmodellen. Maktkampene var betydelige mellom forskjellige organer i Det tredje riket. Hvem som til slutt fikk ansvaret for jødeutryddelsen kan være et resultat av disse maktkampene. Bruddene i politikken overfor jødene kom i flere tilfeller i forbindelse med territoriale utvidelser av Det tredje riket. Hvilken endring politikken overfor jødene tok er vanskelig å se ut i fra utvidelsene, men endringene var i de fleste tilfeller til det verre.

I sum betyr dette at en syntese av de tre modellene gir en bedre forklaring enn noen av modellene på egenhånd kan gi. Implikasjoner av syntese: Hitler som en viljesaktør sto bak, byråkratiene kjempet seg i mellom for å iverksette målsettingen til Hitler. At tiltakene ble så radikale som de ble kan være et resultat av at det ikke fantes noen føringer for hvordan «jødeproblemet» skulle løses i praksis.

Modellenes begrensninger: Opprinnelig var modellene utarbeidet for ett case som var svært begrenset i tid og rom. I denne oppgaven er undersøkelsesobjektet svært utvidet i rom og, spesielt i tid. Jeg vil ikke bare analysere en beslutning, men en *rekke* beslutninger.

Modellene er fruktbare i den forstand at de belyser forskjellige aspekter ved beslutningsprosesser. De vektlegger forskjellige deler av beslutningsapparatet og har forskjellige perspektiver på beslutningsprosessen.

7. AVSLUTNING

7.1 Oppsummering

Denne oppsummeringen vil vise hvilke variable jeg mener har størst forklaringskraft.

7.1.1 Intensjonale faktorer

Hitlers antisemittisme var helt avgjørende for iverksettelsen av politikken overfor jødene. Han ga uttrykk for en konsekvent rasemessig antisemittisme helt fra sine første politiske dokumenter tidlig på tyvetallet, i *Mein Kampf* og til slutt i sitt politiske testamente skrevet kun én dag før sin død.

Hitlers ordbruk er tilsynelatende klar i tidlige dokumenter fra hans hånd. Det er vanskelig å vurdere Hitlers språkbruk om jødene. Hva var alvorlig ment, hva var bare retorikk fordi det hørte med i det nasjonalsosialistiske miljøet Hitler vanket i? Jeg har tolket de tidligste utsagnene som uttrykk for en svært fiendtlig holdning overfor jøder, men uten en intensjon om fysisk tilintetgjørelse. På grunn av etterfølgende jødeutryddelse er det ikke umulig å betrakte ytringene som intensjoner, men det kan lett bli eterrasjonaliseringer. Et problem med denne tolkningen er den konsekvente holdningen Hitler sto for. Han brukte en del av de samme benevnelsene om jødene på tyvetallet som under krigen. Dette kan forklares gjennom en endring av betydningen i Hitlers uttalelser fra retorikk til bokstavelig mening.

Det er vanskelig å finne belegg for å hevde at Hitler hadde en intensjon om å utrydde jødene tidlig på tyvetallet. Jeg har også diskutert om det er reelt å kalle Hitlers intensjoner som sådan fordi det på dette tidspunktet ikke så ut til å være noen mulighet for å iverksette intensjonen. Min konklusjon følger von Wrights resonnement i at det ikke kan kalles en intensjon når muligheten for iverksettelse er så liten (1971:100—2). Derfor er utsagnene å betrakte som retorikk. Det var først da mulighetene for utryddelse av jødene åpnet seg at Hitlers uttalelser skiftet fra retorikk om utryddelse til en reell intensjon om utryddelse.

Det kan ikke dokumenteres noen førerordre fra Hitler om å utrydde jødene. Jeg har argumentert for at det ikke er nødvendig å dokumentere noen førerordre for å inkludere Hitler i jødeutryddelsen. Som riksfører var dette ansvaret umulig å unnsnippe. Hitlers nære medarbeider Speer hevder også at viktige saker ikke kunne gjennomføres i Det tredje riket uten Hitlers godkjennelse (Sereny 1995:7).

7.1.2 Strukturelle faktorer

SS var helt avgjørende for å gjennomføre jødeutryddelsen, både planleggingsmessig, organisatorisk og praktisk. Organisasjonen var den klart viktigste i iverksettelsen av jødeutryddelsen. Det er svært vanskelig å tenke seg jødeutryddelsen uten SS.

Lovgivning hadde sterk betydning både fordi den gjorde forfølgelsene og utryddelsen av jødene lettere akseptert i befolkningen, og fordi den definerte hvordan jødene skulle skilles fra resten av befolkningen. I denne forbindelse er tap av statsborgerskap et svært viktig moment.

Jødene ble avmenneskeliggjort gjennom den konsekvente bruken av eufemismer om behandlingen av dem. Den alternative moralen som ble innført forsvarte handlingsmønsteret til de ansatte i organer som hadde med jødeutryddelsen å gjøre.

Befolkningen ble likegyldig til hvordan jødene ble behandlet. Dette var delvis en konsekvens av krigføringen som gjorde levevilkårene vanskelige for det store flertallet i Det tredje riket. Delvis var det en konsekvens av den antisemittiske propagandaen. Likegyldigheten bredte seg også på grunn av lovgivningen om jøder.

Byråkratiske institusjoner som oppfylte oppgaver fra SS var viktige for å kunne gjennomføre jødeutryddelsen. Uten deres hjelp ville SS fått store problemer med å gjennomføre drapene i utryddelsesleirene.

Historiske føringer er viktige i den forstand at det totalitære styret åpnet sterkere opp for forfølgelse av andre folkegrupper enn et demokrati ville gjort. Økonomiske forhold skapte en tilstand i Weimar-republikken som la til rette for etableringen av en syndebukk. Det var blant annet føringer fra kaoset i styret av Weimar-republikken som åpnet for et autoritært regime.

Hæren deltok til dels aktivt i masseskytingene av jøder i Baltikum og de okkuperte delene av Sovjetunionen. Disse drapene kan vanskelig tenkes gjennomført uten logistikkstøtte fra *Wehrmacht*.

7.2 Allisons modeller

Jeg har brukt tre beslutningsmodeller av Graham Allison for å illustrere beslutningen om jødeutryddelsen. De tre modellene er: organisasjonsmodellen, byråkratimodellen og den rasjonelle aktørmodellen.

Organisasjonsmodellen som baseres på stabilitet gir ingen god forklaring fordi Det tredje riket var i sin form ustabil. En versjon av denne modellen hvor jeg har sett på brudd i politikken som ble ført overfor jødene, viser at de fleste endringene skjedde i forbindelse med viktige eksogene forutsetninger.

Byråkratimodellen baseres på at det er maktkamper som bestemmer utfallet av beslutningsprosesser. Jeg har ikke funnet ut at denne modellen gir noen god forklaring på beslutningen og iverksettelsen av jødeutryddelsen.

Den rasjonelle aktørmodellen baseres på at aktører opptrer rasjonelt. Problemet i analysen er om det er mulig å forutsette at Hitler opptrådte rasjonelt. Min konklusjon er at det ikke kan hevdes at Hitler var en rasjonell aktør. Under en forutsetning om at Hitler opptrådte med en begrenset rasjonalitet kan det hevdes at modellen kan gi en forklaring på beslutningsstruktur i Det tredje riket, og derigjennom beslutning om jødeutryddelsen.

Min hovedkonklusjon er at ingen av modellene gir noen god forklaring på beslutningen, men den rasjonelle aktørmodellen gir en bedre forklaring enn de to andre. Satt sammen kan modellene forklare bedre enn noen av modellene kan gjøre enkeltvis.

7.3 Konklusjon

Det er vanskelig å argumentere for at Hitler hadde utarbeidet direkte planer for utryddelse av jødene i lang tid før han overtok makten. Jeg kan ikke finne grunnlag for å hevde at Hitler opprinnelig hadde lagt planer for jødeutryddelsen, men når mulighetene åpnet seg samtidig som antallet jøder under tysk jurisdiksjon økte enormt ble de mest ekstreme virkemidlene tatt i bruk av apparatet rundt ham. En forutsetning for disse handlingene er at det var et antisemittisk klima i statsledelsen i Det tredje riket. Tiltak mot jøder ble applaudert ovenfra. Dette apparatet utarbeidet mer og mer ekstreme planer etter hvert som krigen skred frem, Wehrmacht seiret og antallet jøder under tysk herredømme økte (Browning 1993:222). Mange forskjellige forhold i det tyske samfunnet gjorde at jødeutryddelsen ble lettere å få gjennomført etter at krigen var startet (se 4.3.6 ovenfor). Disse forholdene er kanskje nødvendige for gjennomførelsen av jødeutryddelsen, men de er på ingen måte en tilstrekkelig årsak. Det organisatoriske systemet måtte ha innspill for å starte virksomheten. Mange organer hadde ingen egentlig politisk tilknytning, eksempelvis *Deutsche Reichsbahn*, men deltok like fullt. Andre, mer viktige organer i SS hadde et eget antijødisk apparat som ikke hadde så stort behov for innspill, men organene måtte vite hvilket mulighetsrom de opererte i. På denne måten blir det et slags samspill mellom toppledelsen og det organisatoriske systemet som utførte ugjerningene. Her

kommer den øverste ledelsen i Det tredje riket inn med hvilke intensjoner den hadde for behandlingen av jødene.

Det er ikke funnet noe dokument som viser til en ordre gitt av Hitler om jødeutryddelsen. Som jeg har forsøkt å vise i denne oppgaven, er ikke eksistensen av dette dokumentet vesentlig for å forklare jødeutryddelsen.

Teoriene jeg har tatt for meg i denne oppgaven er ikke gjensidig utelukkende med hensyn til å finne årsaken til jødeutryddelsen. De må heller sees på som komplementære. Som mange av årsaksforklaringene om jødeutryddelsen er også teoriene brukt i denne oppgaven éndimensjonale. Årsakene til jødeutryddelsen er for komplekse til å bli besvart med en éndimensjonal teori.

Min hovedkonklusjon vil være en syntese av intensjonal og strukturell forklaring. Den strukturelle teorien gir ikke etter mitt syn god nok forklaring på etableringer av politikken overfor jødene. Samtidig forklarer ikke den intensjonale teorien iverksettelsen av jødeutryddelsen tilstrekkelig. I min syntese forklarer den intensjonale teorien initieringen av jødepolitikken, mens den strukturelle teorien forklarer iverksettelsen og gjennomføringen av jødeutryddelsen.

LITTERATURLISTE

Aftenposten (1997): «Utryddelsene startet tidligere.» (Usignert artikkel s 16.) 21. mai, Oslo.

Allison, Graham T. (1969): «Conceptual models and the Cuban missile crisis» i *American Political Science Review*; vol. 63, nr 3 pp 689—718.

Allison, Graham T. (1971): *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*. Little, Brown and Company, Boston.

Almond, Gabriel and Bingham G. Powell Jr (1966). *Comparative Politics: A Developmental Approach*. Little, Brown and Company (Inc), Boston/Toronto.

Aly, Götz (1996): «The Planning Intelligentsia and the 'Final Solution'» i Michael Burleigh (ed): *Confronting the Nazi Past — New Debates on Modern German History*. Collins & Brown Limited, London.

Andersen, Ib (red) (1990): *Valg af organisations sociologiske metoder — et kombinationsperspektiv*. Samfundslitteratur, København.

Anscombe, G. E. M. (1957): *Intention*. Basil Blackwell, Oxford.

Arendt, Hannah (1965): *Eichmann i Jerusalem: En beretning om det ondes banalitet*. Pax forlag, Oslo.

Bauman, Zygmunt (1994): *Auschwitz och det moderna samhället*. Bokförlaget Daidalos, Göteborg.

Bendix, Reinhard (1960): *Max Weber: An Intellectual Portrait*. Doubleday & Company, New York.

Blackbourn, David and Geoff Eley (1989): *The Peculiarities of German History*. Oxford University Press, Oxford.

Bogdanor, Vernon, ed (1991): *The Blackwell Encyclopaedia of Political Science*. Basil Blackwell, Oxford.

Bracher, Karl D. (1976): «The Role of Hitler: Perspectives of Interpretation» i Walter Laqueur (ed): *Fascism: A Reader's Guide*. Wildwood House, London.

Breitman, Richard (1991): *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*. Alfred A. Knopf, Inc., New York.

«Britannica Online» (Encyclopaedia Britannica). URL: <http://www.eb.com>

Broszat, Martin (1977): «Hitler und die Genesis der 'Endlösung'» i *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, vol 25, Deutsche Verlags-anstalt, Munchen.

Broszat, Martin (1981): *The Hitler State: The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich*. Longman, London and New York.

Browning, Christopher R. (1989): «The Decision Concerning the Final Solution» i François Furet (ed): *Unanswered Questions: Nazi Germany and the Genocide of the Jews*. Schocken Books, New York.

Browning, Christopher R. (1993): «Beyond «Intentionalism» and «Functionalism»: A Reassessment of Nazi Jewish Policy from 1939 to 1941» i Thomas Childers og Jane Chaplan (eds): *Reevaluating the Third Reich*. Holmes & Meier, New York.

Bullock, Alan (1997): «Have the Roles of Hitler and Stalin been Exaggerated?» i *Government and Opposition*, vol 32, nr 1 (Winter 1997) pp 65—83. London School of Economics and Political Science, London.

Burleigh, Michael og Wolfgang Wipperman (1991): *The Racial State: Germany 1933—1945*. Cambridge University Press, Cambridge.

Burleigh, Michael (1994): *Death and Deliverance: «Euthanasia» in Germany c. 1900—1945*. Cambridge University Press, Cambridge.

Childers, Thomas (1986): «The Limits of National Socialist Mobilization: The Elections of 6 November 1932 and the Fragmentation of the Nazi Constituency» i Thomas Childer (ed): *The Formation of the Nazi Constituency 1919—1933*. Croom Helm, London.

Craig, Gordon A. (1978): *Germany 1866—1945*. Clarendon Press, Oxford.

- Dahl, Ottar (1986) *Problemer i historiens teori*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Dahl, Ottar (1988) *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Dawidowicz, Lucy (1977): *The War against the Jews 1933—45*. Penguin Books Ltd, Harmondsworth.
- Dickerson, David M. (1995—1996): The German Soldier's Ten Commandments. URL: <http://www.igc.apc.org/ddickerson/german-soldier-rules.html>.
- Elster, Jon (1979): *Forklaring og dialektikk*. Pax forlag A/S, Oslo.
- Elster, Jon (1989): *Vitenskap og politikk*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Fest, Joachim C. (1979): *Hitler: En biografi*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Fleming, Gerald (1984): *Hitler and the Final Solution*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Friedlander, Henry (1980): «The Manipulation of Language» i Henry Friedlander and Sybil Milton (eds): *The Holocaust: Ideology, Bureaucracy, and Genocide*. Kraus International Publications, Milwood, New York.
- Freeman, Michael (1995): *Atlas of Nazi Germany: a Political, Economic, and Social Anatomy of the Third Reich*. Longman Group Limited, Harlow.
- Gellately, Robert (1990): *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy 1933—1945*. Clarendon Press, Oxford.
- Gerth, H. H. and Wright C.Mills (eds) (1991): *From Max Weber: Essays in Sociology*. Routledge, London.
- Goldhagen, Daniel Jonah (1996): *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. Little, Brown and Company (UK), London.
- Gordon, Sarah (1984): *Hitler, Germans and the «Jewish question»*. Princeton University Press, Princeton.

- Griffin, Roger (1993): *The Nature of Fascism*. Routledge, London.
- Haffner, Sebastian (1979): *Notater om Hitler*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Hagtvet, Bernt (1984): «Skjønnhetslengsel som grusomhetens følgesvenn» i *Nytt norsk tidsskrift* nr 2 vol 1. Universitetsforlaget, Oslo.
- Hamann, Brigitte (1996): *Hitlers Wien: Lehrjahre eines Diktators*. Piper, München.
- Heer, Hannes (1996): «Weißrußland. Drei Jahre Bestzung 1941 bis 1944» i Hamburger Institut für Sozialforschung (Hg): *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944; Ausstellungskatalog*. Hamburger Edition, Hamburg.
- Heinsohn, Gunnar (1995): *Warum Auschwitz? Hitlers Plan und die Ratlosigkeit der Nachwelt*. Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbek bei Hamburg.
- Heppner, Ernest G. (1995): *Shanghai Refuge: a Memoir of the World War II Jewish Ghetto*. University of Nebraska Press, Lincoln.
- Herbert, Ulrich (1996): *Best: biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft; 1903—1989*. Verlag J. H. W. Dietz Nachfolger GmbH, Bonn.
- Hilberg, Raul (1985): *The Destruction of the European Jews*, revised and definitive edition. Holmes & Meier, New York og London.
- Hilberg, Raul (1987): *Sonderzüge nach Auschwitz*. Zeitgeschichte, Frankfurt/M.
- Hilberg, Raul (1990): *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Durchgesehene und erweiterte Ausgabe. Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, Frankfurt/M.
- Himmler, Heinrich (1943): «Tale til SS-Gruppenführer i Posen, Polen, 4. oktober 1943». *U.S. National Archives document 242.256, spole 2 av 3*.
- Hitler, Adolf (1941a): *Min kamp, første bind, Et oppgjør*. J. M. Stenersens forlag, Oslo.
- Hitler, Adolf (1941b): *Min kamp, annet bind, den nasjonalsosialistiske rørsle*. J. M. Stenersens forlag, Oslo.

Hitler, Adolf (1945): *The Private and Political Testaments of Hitler*, April 29, 1945.
URL: <http://omni.cc.purdue.edu/~pha/policy/lastwill.html>

Hitler, Adolf (1980): *Sämtliche Aufzeichnungen 1905—1924*. Utgitt av Eberhard Jäckel og Axel Kuhn. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart.

Hofer, Walter (1957): «Der Nationalsozialismus Dokumente 1933—1945»
URL: <http://www.igc.apc.org/ddickerson/ns-dokumente.html>.

Höhne, Heinz (1967): *Der Orden unter dem Totenkopf: Die Geschichte der SS*. Sigbert Mohn Verlag, Gütersloh.

Höss, Rudolf (1959): *Kommandant i Auschwitz*. J.W. Cappelens forlag, Oslo.

Irving, David (1977): *Hitler's War*. Hodder and Stoughton, London.

Jäckel, Eberhard (1981): *Hitler's World View: A Blueprint for Power*. Harvard University Press, Cambridge MA.

Joffe, Josef (1996): «Hitlers willfärlige Henker». *Süddeutsche Zeitung*, 13. april, München.

Karlsson, Ingemar og Arne Ruth (1983): *Samhället som teater: Estetik och politik i Tredje riket*. LiberFörlag, Stockholm.

Katz, Steven T. (1994): *The Holocaust in Historical Context. The Holocaust and Mass Death Before the Modern Age*. Oxford University Press, New York.

Kershaw, Ian (1991): *Hitler*. Longman, Harlow.

Kershaw, Ian (1993): *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Edward Arnold, London.

Klee, Ernst; Willi Dressen and Volker Riess, red (1991): «*The Good Old Days*» *The Holocaust as Seen by its Perpetrators and Bystanders*. The Free Press, New York.

Kommisrud, Arne (1995): *Verdier og konflikt — Forklaringer i Max Webers historiske sosiologi*. Spartacus forlag, Oslo.

Levi, Primo (1990): *Hvis dette er et menneske*. Document, Oslo.

Linz, Juan J. (1980): «Political Space and Fascism as a Late-Comer: Conditions Conducive to the Success or Failure of Fascism as a Mass Movement in Inter-War Europe» i Stein Ugelvik Larsen et al (red): *Who Were the Fascists*. Universitetsforlaget, Oslo.

Mason, Tim (1968): «The Primacy of Politics — Politics and Economics in the National Socialist Germany» i S.J. Woolf (ed): *The Nature of Fascism*. Vintage Books, New York.

Mason, Tim (1981): «Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism» i Gerhard Hirschfeld og Lothar Kettenacker (red): *Der «Führerstaat»: Mythos und Realität*. Verlagsgemeinschaft Ernst Klett — J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger GmbH, Stuttgart.

Mayer, Arno J. (1990): *Why did the Heavens not Darken? The «Final Solution» in History*. Pantheon Books, New York.

Mieder, Wolfgang (1995): «'...as if I were the master of the situation' Proverbial Manipulation in Adolf Hitler's Mein Kampf». De Proverbio, vol 1, nr 1. URL: <http://www.utas.edu.au/docs/flonta/DP,1,195/HITLER.html>.

Mommsen, Hans (1991): *From Weimar to Auschwitz: Essays in German history*. Polity Press, Oxford.

The New Encyclopaedia Britannica (1994) Encyclopaedia Britannica, Inc. Chicago.

Nipperdey, Thomas und Reinhard Rürup (1972): «Antisemitismus» i Otto Brunner ua (hsg) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd 1, Ernst Klett Verlag, Stuttgart.

Noakes, Jeremy and Geoffrey Pridham (red) (1974): *Documents on Nazism, 1919—1945*. Jonathan Cape, London.

Norsk Samfunnsleksikon (1987). Pax Forlag A/S, Oslo.

Ofstad, Harald (1991): *Vår forakt for svakhet: En analyse av nazismens normer og vurderinger*. Pax Forlag A/S, Oslo.

Reichenau, Walter von (1941): «Verhalten der Truppe in der Ostraum». URL: <http://h-net2.msu.edu/~german/gtext/nazi/reichenau-ger.html>.

Rubenstein, Richard L. (1975): *The Cunning of History*. Harper & Row, New York.

Schleunes, Karl A. (1989): «Retracing The Twisted Road: Nazi Policies Toward German Jews 1933—1939» i François Furet (ed): *Unanswered Questions: Nazi Germany and the Genocide of the Jews*. Schocken Books, New York.

Schleunes, Karl A. (1990): *The twisted road to Auschwitz: Nazi policy toward German Jews 1933—1939*. University of Illinois press, Urbana.

Sereny, Gitta (1995): *Albert Speer: His battle with truth*. Macmillan, London.

Speer, Albert (1970): *Erindringer*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.

Staub, Ervin (1995): «The roots of evil». Foredrag 24. oktober, UiO.

Staub, Ervin (1989): *The Roots of Evil*. Cambridge University Press, Cambridge.

Stern, J.P. (1990): *Hitler: The Führer and the People*. Fontana Press, London.

Store Norske leksikon (1991). Kunnskapsforlaget, Oslo.

Tuchel, Johannes (1995): «Gestapa und Reichssicherheitshauptamt» i Gerhard Paul og Klaus-Michael Mallmann (red.): *Die Gestapo — Mythos und Realität*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Wannsee-Protokoll, 20. Januar 1942. URL: <http://h-net.msu.edu/~german/gtext/nazi/wanger.html>.

Wehrmacht ed (1995—1996): URL: <http://www.igc.apc.org/ddickerson/oath-of-loyalty.html>.

Wistrich, Robert S. (1995): *Who's Who in Nazi Germany*. Routledge, London.

Wright, Georg Henrik von (1971): *Explanation and Understanding*. Routledge and Kegan Paul, London.

Zimmermann, Michael (1995): «Die Gestapo und die regionale Organisation der Judendeportationen» i Gerhard Paul og Klaus-Michael Mallmann (red.): *Die Gestapo — Mythos und Realität*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Zitelmann, Rainer (1989): *Adolf Hitler; Eine politische Biographie*. Muster-Schmidt Verlag, Göttingen.

Østerud, Øyvind (1991): *Statsvitenskap. Innføring i politisk analyse*. Universitetsforlaget, Oslo.